

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ:

Από την αθηναϊκή Δημοκρατία του Θουκυδίδη στην

Res Publica του Κικέρωνα

Μεταπτυχιακός φοιτητής:

Θεόδωρος Νιαπάς

(1566012012007)

Επιβλέπουσες καθηγήτριες Πριόβολου Στυλιανή

Δημοπούλου Ρουμπίνη

Αθήνα 2022

Περιεχόμενα

1	Εισαγωγή	σελ.3
2	Η πορεία προς την αθηναϊκή δημοκρατία	σελ.3
3	Η αθηναϊκή Δημοκρατία στον Θουκυδίδη	σελ.15
4	Η πορεία προς την Res Publica	σελ.20
5	Η Res Publica στο De Re Publica	σελ.33
6	Η αθηναϊκή δημοκρατία και η λαϊκή εξουσία: τα απορριπτέα παραδείγματα	σελ.37
7	Η κληρονομιά της Σπάρτης	σελ.45
8	Το ρωμαϊκό πολίτευμα: το ιδεώδες	σελ.49
9	Το πρότυπο του ηγέτη	σελ.54
10	Συμπεράσματα	σελ.56
11	Βιβλιογραφικές αναφορές	σελ.58

Εισαγωγή

Τα κείμενα αντικείμενα της παρούσας μελέτης είναι διαφορετικού χαρακτήρα και αναφέρονται σε διαφορετικές χρονικές περιόδους ωστόσο επιλέχθηκαν γιατί έχουν κοινούς παρονομαστές: το θέμα που πραγματεύονται και τα κοινά χαρακτηριστικά των συγγραφέων τους. Τα έργα πραγματεύονται την ωρίμανση των κοινωνιών της Αθήνας και της Ρώμης και την εδραίωση των πολιτευμάτων τους ενώ οι συγγραφείς έχουν αμφότεροι αριστοκρατικές καταβολές και ανέλαβαν αξιώματα – ο Έλληνας ιστορικός ήταν στρατηγός στη Θράκη και ο Κικέρωνας ύπατος - σε ταραγμένες εποχές όταν οι πόλεις τους βρίσκονταν σε εμφυλιακή κατάσταση.

Στην εργασία αυτή θα γίνει προσπάθεια, μέσα από τα δύο αυτά εμβληματικά έργα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε πολιτεύματος στην κάθε πόλη, συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ τους, να αναλυθούν οι συνθήκες που οδήγησαν σε πολιτικές δράσεις, οι μεταρρυθμιστικές πορείες που ακολουθήθηκαν και τέλος πώς βλέπουν και κρίνουν οι ίδιοι οι συγγραφείς τα πολιτεύματα και την εποχής τους και πώς αυτό τους έχει επηρεάσει.

Η πορεία προς την αθηναϊκή δημοκρατία

Ήδη από τον 7^ο αιώνα με τη νομοθεσία του Δράκοντα (624) η Αθήνα είχε επιτελέσει βήματα πολιτικής ωρίμανσης προς τη δημοκρατία. Τους κυριότερους σταθμούς όμως της διαδρομής συνιστούν τα θεσπίσματα του Σόλωνα (594/3) και οι ακόμα πιο βαρύνουσας σημασίας πολιτειακές μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη (508 π.Χ.). Η περίοδος της τυραννίδας των Πεισιστρατιδών (561-510), (εν πολλοίς στην αθηναϊκή παράδοση των αιώνων που ακολούθησαν καταραμένης γενιάς), πιθανότατα και εκ της διάρκειας της τεκμαίρεται, πρέπει να είχε κοινωνικά ερείσματα¹ και σε κάθε περίπτωση να μην αποτέλεσε ανάσχεση μιας πορείας της πόλης προς την οικονομική και στρατιωτική ανάπτυξη αλλά και την οργιώδη άνθιση των γραμμάτων και των τεχνών επακόλουθα κατά τον 5^ο αιώνα².

Στην αρχαϊκή Αθήνα λοιπόν αρμολογήθηκε αλυσίδα μεταρρυθμιστικών κύκλων στις πολιτειακές δομές μιας κοινωνίας διαρθρωμένης με οικονομικά και

¹ Θουκ.6,53,3-59 και Canfora

² Πελεκίδης

στρατιωτικά κριτήρια, άρρηκτα συνδεδεμένα άλλωστε στον αρχαίο κόσμο που έδωσε κίνηση σε ένα σύστημα συμμετοχικής δημοκρατίας «που συνταίριαζε τις πολύπλοκες και βαθυστόχαστες πολιτικές λεπτομέρειες από τη μια μεριά με την αρχή του πλήρους ερασιτεχνισμού από την άλλη σ'ένα γάμο που παραμένει ανεπανάληπτος ως σήμερα»³.

Τα κριτήρια αυτά κοινωνικής διαστρωμάτωσης αποτυπώνονται με ακρίβεια στην μαθηματική σχέση πολίτης ίσον οπλίτης. Σώμα πολιτών σήμαινε εν πολλοίς σώμα ένοπλων υπερασπιστών της πόλης-κράτους κι αυτό αποτελούσε μια παραδοχή κατά την κλασσική αρχαιότητα (η Ρώμη δεν θα διαφοροποιηθεί ως προς την ταύτιση αυτή), ριζωμένη (από τα αρχαϊκά χρόνια εισηγμένη καινοτομία) στην ανάγκη να μπορεί ο πολεμιστής να εξοπλίζεται με δικά του έξοδα. Μια τέτοια δυνατότητα είναι σαφές ότι μπορούσαν να είχαν μόνο οι κτηματίες, το τμήμα εκείνο του πληθυσμού που διέθετε ένα σταθερό εισόδημα⁴.

Είναι εύλογο συνεπώς ότι τα μεταρρυθμιστικά νομοθετήματα του Σόλωνα ήρθαν να αντιμετωπίσουν μια τελματωμένη κατάσταση στην κοινωνική βάση της αθηναϊκής πολιτείας. Οι μικροϊδιοκτήτες γης και οι ακτήμονες, η συντριπτική πλειονότητα δηλαδή του πληθυσμού της πόλης, υποχρεωμένοι από πρότερη νομοθεσία να αποδίδουν το ένα έκτο του γεωργικού προϊόντος τους στην ομάδα των λίγων μεγαλογαιοκτημόνων, τελούσαν επί της ουσίας υπό καθεστώς δουλοπαροικίας. Οι εκτημόριοι ήταν αντιμέτωποι με το φάσμα της δουλείας, της απώλειας δηλαδή όλων των αστικών δικαιωμάτων, αν δεν κατόρθωναν να αντεπεξέλθουν στις οφειλές τους προς την ισχυρή ελίτ της πόλης, η οποία μέσα και από την διαδικασία του αποικισμού, φαινομένου γεωγραφικού και οικονομικού επεκτατισμού των ελληνικών πόλεων-κρατών του 8^{ου} και 7^{ου} αιώνα, που άνοιξε περισσότερο την ψαλίδα των κοινωνικών στρωμάτων, επιβεβαίωνε την απόλυτη κυριαρχία της καρπωμένη τα οφέλη της αττικής «μαύρης γης»⁵.

Ο Σόλων με την σεισάχθεια προσφέρει διαφυγή από μια αδιέξοδη πορεία την οποία επαναχαράσσει προς την κατεύθυνση της δημοκρατίας του 5^{ου} αιώνα. Η

³ Hornblower σ.2

⁴ Canfora, σσ.50-54, Finley σσ.14-15

⁵ Ποίημα Σόλωνα απ.36 Hornblower, σ.σ., 3-4 και Canfora, σ.52

απάλειψη των χρεών των μικρών αγροτών τους απαλλάσσει από το άγχος και τον κίνδυνο της αποστέρησης των πολιτικών τους δικαιωμάτων που ελλόχευε στην αδυναμία αποπληρωμής των δανείων τους. Οι πρώην εκτημόριοι εντάχθηκαν, μετά κι από μια ανάλογης λογικής και έμπνευσης αναδιανομή γαιών που τους μετέτρεψε σε ένα ικανό αριθμητικά σώμα μικροϊδιοκτητών με πλήρη πολιτικά δικαιώματα, σε μια διευρυμένη εφεξής ελίτ πολιτών, σαφώς όχι με τις ίδιες οικονομικές προδιαγραφές των προϋπαρχόντων σε αυτήν, οι οποίοι αδιάλειπτα θα συνέχιζαν να πρεσβεύουν μια οικογενειοκεντρική παράδοση ισχυρών δεσμών με τον πλούτο, την ισχύ και την προΐστορία της πόλης, εκπροσωπώντας αυτό που στην κοινωνική διαστρωμάτωση καλείται ως τις μέρες μας αριστοκρατία. Ωστόσο η συμμετοχή τους σε αυτήν την ελίτ, τους προσέδωσε ψυχολογικά κίνητρα να υπερασπίζονται στο εξής τα εδάφη της Αττικής με φρόνημα ιδιοκτήτη κι όχι δούλου και το πολίτευμά της ως συμμετέχοντες κι όχι παρίες⁶.

Κι αν αυτές οι μεταρρυθμίσεις ήταν στη βάση τους οικονομικές, ενέπνευσαν ωστόσο ένα αίσθημα αυτοσεβασμού στους επωφελούμενους, μια παρόρμηση για συμμετοχή με όρους συλλογικότητας και ελευθεροφροσύνης, και τους κατέστησαν σώμα υψηλής συνοχής είτε στρατιωτικά (οπλίται) είτε πολιτικά (πολίται). Όχι τυχαία κι όχι άδικα ο Μακιαβέλι, πάνω από 21 αιώνες μετά, είδε ως ζωή σε ελευθερία αυτήν της Αθήνας υπό το σύστημα διακυβέρνησης βασισμένης στο λαό που θεσπίστηκε με τους νόμους του Σόλωνα⁷.

Οι πολιτικές μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα θα ήταν αναμφίβολα πιο φιλολαϊκές και φιλελεύθερες από όσο τα πολιτικά βιώματα που είχε ζήσει ο Ιταλός διανοητής της Αναγέννησης. Η σημαντικότερη από αυτές, κρίνοντας με βάση ότι πρόκειται για το πρώτο βουλευτικό σώμα που διαμεσολαβούσε ανάμεσα στους λίγους, τους άρχοντες της αριστοκρατίας και τις πλατιές μάζες στην ευρωπαϊκή πολιτική ιστορία, είναι η θεσμοθέτηση της Βουλής των Τετρακοσίων. Ένα κατά πάσα πιθανότητα αιρετό σώμα, σαφώς λαϊκότερης διαμεσολάβησης σε σχέση με το αριστοκρατικό βουλευτικό σώμα, τον Άρειο Πάγο (μια Γερουσία επί της ουσίας που παρέμεινε θεσμός της πόλης, με μεταβαλλόμενης έντασης αρμοδιότητες, και μετά το τέλος της δημοκρατίας, ως τα τέλη περίπου του 4^{ου} αιώνα π.Χ.) με αρμοδιότητα την

⁶ Hornblower, σ.σ. 4-5 και Canfora σ.σ.51-52

⁷ Discorsi I, 2, Σκίνερ, Μακιαβέλι σ.87

προετοιμασία του έργου της λαϊκής συνέλευσης (εκκλησίας) εφεξής ομοίως θεσμοθετημένης⁸.

Κομβική, ίσως όχι τόσο για την Αθήνα του 6^{ου} αιώνα αλλά σίγουρα για τη δημοκρατική πολιτεία του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα, στάθηκε η καθιέρωση της Ηλιαίας, ενός δικαστηρίου λαϊκού με δυνατότητα εκδίκασης εφέσεων εναντίον αποφάσεων δικαστικών αρχόντων. Όσο κι αν ο Αθηναίος πολίτης δεν ένοιωθε ακόμα τη ρώμη και την αυτοπεποίθηση αυτού της εδραιωμένης δημοκρατίας των κλασσικών χρόνων, το διάνυσμα του μεταρρυθμιστικού βήματος προς μια πολιτεία δικαίου είναι τεράστιο⁹.

Όπως ελέχθη όμως ήδη, η νομοθεσία του Σόλωνα ήρθε για να μεταβάλει τις ισορροπίες των κοινωνικών δομών. Αυτές μετακινήθηκαν από τον άξονα της οικογενειοκρατίας των ευγενών προς αυτόν της βασισμένης στα περιουσιακά στοιχεία πολιτικής ταυτότητας. Η διεύρυνση της εκλογιμότητας στα αξιώματα προς τις τέσσερις τάξεις, που ονοματοθετήθηκαν με έναν συγκερασμό παράδοσης και κατεχόμενου πλούτου, στάθηκε ο τρόπος. Η σολώνεια διαίρεση διατηρεί την παραδοσιακή ονομασία, *ιππείς, ζευγίται, θήτες*, για τη δεύτερη, τρίτη και τέταρτη σε οικονομική ισχύ (τη δύναμει) τάξη αντίστοιχα, διαρρηγνύει εντούτοις την σχέση της άσκησης εξουσίας με το εκ της αριστοκρατικής καταγωγής κληρονομικό δικαίωμα. Η ονομασία «πεντακοσιομέδιμνοι» (όσοι παράγουν πεντακόσιους και άνω μέδιμνους) στην ισχυρότερη όλων κοινωνική κατηγορία αποτελεί την αδιάσειστη απόδειξη του τιμοκρατικού και πλέον χαρακτήρα της πολιτείας¹⁰.

Σαφώς οι *τιμαί* (κοινωνικές τάξεις) δεν μπορούσαν ακόμη να εγγυηθούν τη δημοκρατική μεταβολή του αθηναϊκού πολιτεύματος καθώς οι μεγάλες οικονομικές ανισότητες ανάμεσά τους άφηναν μεγάλα περιθώρια ανισότητας και ως προς τα πολιτικά δικαιώματα. Ωστόσο δεν μπορούμε και να αρνηθούμε ότι ένα αποφασιστικό βήμα προς τη διεύρυνση του πολιτικού προσωπικού επετεύχθη, αναλογιζόμενοι ότι σε αντίθεση με το πρότερο κριτήριο της εξ αίματος ευγένειας αυτό της οικονομικής ανέλιξης, καίτοι δύσκολο, δεν ήταν ακατόρθωτο. Αν συνυπολογίσουμε δε και νομοθετήματα κοινωνικού χαρακτήρα, όπως αυτό του δικαιώματος να δύναται να κληροδοτείται η περιουσία έξω από την οικογένεια ή αυτό του περιορισμού της

⁸ Hornblower, σ.6

⁹ Hornblower, σ. 8

¹⁰ Finley, σ.15

επίδειξης πλούτου σε κηδείες και ταφικά μνημεία, που ο Κικέρωνας μαρτυρεί ότι οι Ρωμαίοι συμπεριέλαβαν αυτούσιο, «με σχεδόν τα ίδια λόγια», στη δέκατη δέλτο του Δωδεκάδελτου¹¹, αντιλαμβανόμαστε ότι η κατεύθυνση προς μια πολιτεία δεκτικότερη στην ενσωμάτων πλατύτερων κοινωνικών ομάδων είχε χαραχτεί με ευκρίνεια¹².

Κατά τον Canfora, η διεύρυνση του σώματος των πολιτών, που συντελέστηκε με την σολώνεια νομοθεσία, στάθηκε το ορόσημο που διαφοροποίησε «καθοριστικά το αθηναϊκό από το σπαρτιατικό μοντέλο και είναι συνδεδεμένη με τη γέννηση της ναυτικής ηγεμονίας»¹³ κατά τον 5^ο αιώνα. «Η διάσταση έγκειται στον τρόπο με τον οποίο οι δύο κοινότητες χάραζαν το όριο μεταξύ ελευθερίας και ανελευθερίας»¹⁴. Υποστηρίζει δηλαδή ο Ιταλός μελετητής, εκφράζοντας ταυτόσημη άποψη με τον Finley¹⁵, ότι κατά τα αρχαϊκά χρόνια οι ελληνικές πόλεις - κράτη αντιλαμβάνονταν με τον ίδιο περίπου τρόπο την έννοια του πολίτη και με ανάλογο σκεπτικό ενσωμάτων στην πολιτική κοινότητα ως ελεύθερους μη πολίτες, αγρότες, βιοτέχνες και εμπόρους. Πολίτες δηλαδή χωρίς ακόμα πλήρη δικαιώματα, που συναποτελούσαν μαζί με τους δούλους την οικονομική βάση των πόλεων τόσο σε οικιακό όσο και δημόσιο πλαίσιο. Με τον Σόλωνα αποκαταστάθηκε η ελευθερία αυτών των μη πολιτών βάθυνε όμως εφεξής και το χάσμα με τους δούλους οι οποίοι στην Αθήνα των κλασικών χρόνων βρίσκονταν σε χειρότερη μάλλον θέση από κάθε άλλη ελληνική πόλη, έχοντας αναλάβει με την υπό συνθήκες εξαθλίωσης¹⁶ εργασία τους να κινήσουν τα γρανάζια μιας οικονομικής μηχανής που συνεχώς μεγεθυνόταν¹⁷.

Κι αν στην εκμετάλλευση της εργασίας των δούλων στήριζε σε μεγάλο βαθμό την οικονομική ευρωστία της η αθηναϊκή δημοκρατία, πολιτικά βρήκε έκφραση μέσω της αναδιοργάνωσης του πολιτικού σώματος που επέφεραν κι αύξηση του αριθμού των φυλών, η αύξηση του αριθμού των πολιτών και η δημιουργία των δήμου ως νέας διοικητικής υποδιαίρεσης από τον Κλεισθένη. Έστω κι αν ο Ηρόδοτος εμφανίζεται

¹¹ Περί Νόμων, 2.59,64, 6.6 113,117

¹² Hornblower, σ. 6,8

¹³ Canfora, σ.56

¹⁴ Canfora, σ. 55

¹⁵ Finley, ό.π., σ.17

¹⁶ Πλούταρχος, Κράσσοις, 34,1

¹⁷ Canfora, σ.55-56

αιρετικός κι επιφυλακτικός ως προς τα εύσημα για την ιδέα και τα κίνητρα του Αθηναίου πολιτικού, είτε παρουσιάζοντας τον Πέρση Οτάνη εκ των ανατροπών του ψευδο-Σμέρδη, ως εμπνευστή του δημοκρατικού πολιτεύματος¹⁸, είτε αποδίδοντας τη συνεργασία του Κλεισθένη με τον λαό σε ιδιοτέλεια ώστε να ωφεληθούν οι Αλκμεωνίδες, η οικογένειά του, σε μια πόλη εξουσίας μεταξύ φρατριών, μετά την πτώση των Πεισιστρατιδών με τους οποίους είχαν συνεργαστεί άλλωστε οι αριστοκρατικές οικογένειες¹⁹, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι ο γιος του Αλκμεωνίδα Μεγακλή υπήρξε επί της ουσίας ο ιδρυτής της αθηναϊκής δημοκρατίας του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ούτε καν ο Ηρόδοτος που παρά τις ενστάσεις θα αποφανθεί ότι ο Κλεισθένης «δημιούργησε τις φυλές και τη δημοκρατία»²⁰.

Στη συλλογική συνείδηση των Αθηναίων της μετάβασης στους κλασικούς χρόνους, ωστόσο, ως πατρική φιγούρα του πολιτεύματος τους δέσποζε μάλλον ο Σόλων, ενώ η μορφή του Κλεισθένη παρέπεμπε σε αυτόν που την αποκατέστησε, εύλογα, καθώς συμμετείχε στην ανατροπή του τυράννου Ιππία (510) και η μεταρρύθμιση του ήρθε ως απάντηση στο αίτημα για θεσμική αποδόμηση της τυραννίδας. Με το μέτρο οποιασδήποτε εποχής της ανθρώπινης ιστορίας, η πολιτειακή του αναδιάρθρωση συνιστά πολιτική επανάσταση, η οποία επέφερε την δόμηση ενός νέου τύπου κράτους, της δημοκρατικής πόλης. Το έργο του, που αφενός αποσκοπούσε στην αναδιοργάνωση του πολιτικού σώματος και στη δημιουργία νέου πολιτικού πλαισίου και αφετέρου στη νέα οργάνωση των εξουσιών, αποτελεί πράγματι σταθμό στην ιστορία. Με την κατεδάφιση του πρότερου φυλετικού οικοδομήματος άλλαξε άρδην τις παραδοσιακές δομές της αριστοκρατικής Αθήνας και έθεσε τις προϋποθέσεις για μια πολιτική πραγματικότητα πρωτόγνωρη ανοίγοντας το δρόμο για την πλήρη μεταβολή των θεσμών²¹.

Η δημιουργία των φυλών της Αθήνας αποτέλεσε, όπως διαπίστωσε και στην παραδοχή του που ήδη αναφέραμε ο Ηρόδοτος, το πρώτο καθοριστικό βήμα για αυτήν την μεταβολή. Μιλάμε για δημιουργία γιατί πρόκειται ακριβώς για «τεχνητές

¹⁸ Hdt, 3.80

¹⁹ Hdt, 5.66-69 και Hornblower, σ.9, Dunn σ.325

²⁰ Hdt, 6.131

²¹ Σακελλαρίου και Μπιργαλιάς, Αθην.Δημοκρ» Ιστορία των Ελλήνων τ.3

κατασκευές»²². Έτρεψε τις προϋπάρχουσες τέσσερις, δομημένες στη βάση της αριστοκρατικής καταγωγής και της κληρονομικής παράδοσης, σε δέκα νέες φυλές, στις οποίες συνταίριαζε πληθυσμούς με βάση τον τόπο κατοικίας τους, αθροισμένους δηλαδή και από τις αστικές και από τις αγροτικές και από τις παράκτιες περιοχές της Αττικής (άστν, μεσογαία, παραλία). Με αυτό τον τρόπο διαμορφώθηκε μια νέα «πολιτική γεωγραφία»²³ που, ακόμα κι αν την αποδώσουμε σε ωφελιμιστικά κίνητρα του Κλεισθένη που στόχευαν μέσω της διανομής των τριττύων (γεωγραφικές ενότητες) με πληθυσμιακά κριτήρια να διασπάσουν την συσσωρευση ισχύος και επιρροής στις τοπικές κοινωνίες των πολιτικών του αντιπάλων²⁴ επί των οποίων εξάλλου κατόρθωσε να επικρατήσει έπειτα από δύο και πλέον έτη συγκρούσεων, εξοριών, έξωθεν –Σπάρτης- επεμβάσεων, κινημάτων σε μία πολωμένη, εμφυλιοπολεμική ατμόσφαιρα μετά την πτώση των Πεισιστρατιδών ή/και σε στόχευση στρατιωτικής αναμόρφωσης (άλλωστε ήδη αναφέρθηκε στα στρατιωτικά κριτήρια των κοινωνικών δομών στις πόλεις-κράτη), δεν αναιρείται το γεγονός ότι στάθηκε μια «ευρηματική πολιτική»²⁵, ορόσημο για το πέραςμα σε έναν αιώνα που η ιστοριογραφία αναγόρευσε χρυσό για την κορύφωση κάθε πτυχής του βίου της πόλης.

Και μπορεί να αξιολογηθεί στο σύνολό της αυτή η πολιτική αν εξεταστεί μαζί με την υποδιαίρεση της επικράτειας του αθηναϊκού κράτους στους δήμους. Είναι οι διοικητικές ενότητες που συνδέθηκαν σε τέτοιο βαθμό με την εξέλιξη του συστήματος διακυβέρνησης της πόλης κατά τον 5ο αιώνα, αποτελώντας τον κομβικό παράγοντα της παραχώρησης πιο εκτεταμένων δικαιωμάτων σε ευρύτερες πληθυσμιακές ομάδες, ώστε να μην είναι διακριτά με την χρήση της λέξης δήμος (πρπ. Λεξ. από το δαίω = μοιράζω), τα όρια ανάμεσα στο πλήθος, στην πλειοψηφία, στον λαό, στο πολίτευμα το ίδιο. Ο Canfora σημειώνει τα εννοιολογικά φορτία της λέξης «δημοκρατία» ανάλογα με το υποκείμενο εκφορά της. Οι εχθροί του πολιτεύματος ανέδειχναν το κράτος (ως εξουσία δια της βίας της κατίσχυσης) του

²² Hornblower, σ. 10

²³ Dunn, σ. 325

²⁴ Finley, ό.π., σ.47

²⁵ Finley, σ.18

δήμου. Ο Περικλής διά του Θουκυδίδη²⁶ υπογραμμίζει τον δήμο (ως πλειονότητα) στο κράτος (αλλά με αυτόν τον ορισμό θα ασχοληθούμε στη συνέχεια) οι ευρείες λαϊκές μάζες όμως μόνο με τη λέξη δήμος και αυτοπροσδιορίζονται και δηλώνουν το πολιτικό τους σύστημα²⁷. Το πολίτευμα τους είναι ταυτοτικό τους στοιχείο. Η διαδρομή για μια τόσο εμφαντική δήλωση περνούσε υποχρεωτικά από την εισαγωγή νέων πολιτών ως συστατικά στο ζύμωμα ενός νέου πολιτικού σώματος για το πλάσιμο μιας νέας πολιτείας.

Ο Κλεισθένης παρείχε αυτές τις προϋποθέσεις φροντίζοντας για την ένταξη στους δήμους και ακτημόνων ως πολιτών, πιθανότατα και μετοίκων ή απελεύθερων δούλων κατοίκων της Αττικής ανάμεσά τους. Μια τέτοια πρόβλεψη διασφάλιζε την διάρθρωση ενός πολιτικού σώματος πιο αντιπροσωπευτικού του πληθυσμού της Αθήνας, αγροτικού στην πλειονότητά του σε μια πόλη-κράτος αγροτικής οικονομίας, σε εκείνη τη συγκυρία τουλάχιστον. Οι δήμοι (140 στο σύνολό τους) ανισομερείς πληθυσμιακά καταχωρίζονταν στις δέκα φυλές με τρόπο ώστε αυτές να είναι ισοβαρείς ως προς τα ποσοστά δημοτών αστικών και αγροτικών περιοχών. Ένα σώμα πολιτών διευρυμένο και ισόρροπα κατανεμημένο εγγυόταν την, κατά το δυνατόν γεωγραφική, πληρότητα της συμμετοχής στα κοινά. Σε αυτήν εκπαιδεύονταν οι Αθηναίοι άλλωστε και διά της τοπικής αυτοδιοίκησης στα πλαίσια των δήμων τους που εξελίσσονταν σε παρασκευαστήρια δημοκρατικής κουλτούρας. Προς αυτό είχε συντελέσει παραδόξως και η περίοδος των Πεισιστρατιδών κατά την οποία είχε αναπτυχθεί μέσω της δημιουργίας οδικού δικτύου και τον διορισμό «δημοτικών δικαστών» μια πιο δραστήρια εμπλοκή των τοπικών κοινωνιών της Αττικής με πολιτικό γίνεσθαι του άστεως. Η ουσιαστικότερη όμως προπαιδεία δημοκρατίας που προσέφεραν οι δήμοι στους αθηναίους πολίτες ήταν η διαδικασία παροχής μελών στη νέα βουλή²⁸.

Η Βουλή των 500, επαυξημένη σε αριθμό και σε αρμοδιότητες σε σχέση με αυτή των 400 του Σόλωνα, αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος του μεταρρυθμιστικού έργου του Κλεισθένη για τον εκδημοκρατισμό του αθηναϊκού πολιτεύματος. Η διάρθρωση των φυλών υπήρξε καταλύτης και για την συγκρότηση αυτού του

²⁶ Θουκυδίδης 2.37

²⁷ Canfora, σ.25

²⁸ Hornblower σ. 9-10 και Μπιργαλιάς, Η δίκη, σ.17

σώματος καθώς καθεμία μέσω εκλογής στο εσωτερικό των δήμων της παρείχε από 50 βουλευτές έτσι ώστε να αθροίζονται οι 500. Το εύρος αυτό άντλησης των μελών της σε συνδυασμό με το χρονικό όριο των δύο ετήσιων θητειών τους υποχρέωση σε καινοφανών μεγεθών λαϊκή συμμετοχή στα πολιτειακά δρώμενα. Τα καθήκοντα των συμμετεχόντων στο σώμα ποίκιλαν μεταξύ διοικητικής, οικονομικής ή και διπλωματικής φύσης, η προπαρασκευή εντούτοις του έργου της Εκκλησίας του Δήμου ήταν η αρμοδιότητα που προσέδεσε περισσότερο την Βουλή στο πολίτευμα του 5^{ου} αιώνα που ανέτελλε. Άλλωστε μία από τις δέκα φυλές αρκούσε για να συγκληθεί είτε το σώμα των 500 βουλευτών είτε της συνέλευσης. Μία αναλάμβανε επίσης και την πρυτανεία, να προεδρεύει δηλαδή για ένα μήνα λειτουργίας. Προβλέψεις που μαζί με άλλες όπως η κοινή στρατιωτική εκπαίδευση των μελών της ή από κοινού δικαστικές τους διεκδικήσεις, μαρτυρούσαν την προσπάθεια ισχυροποίησης των συνεκτικών δεσμών της και καταδείκνυαν ότι «η νέα κλεισθένεια φυλή δεν ήταν ένα μάτσο πειθήνιοι ψηφοφόροι στην τσέπη κάποιας μεγάλης οικογένειας»²⁹. Το γεγονός ότι η Βουλή συνεδρίαζε περί της 275 μέρες ανά έτος είναι αφενός απόδειξη της σημασίας του θεσμού για την διοίκηση της πόλης-κράτους, αφετέρου σημείο ότι, τουλάχιστον μέχρι την θέσπιση της μισθοφοράς, σε αυτόν θα είχαν τη δυνατότητα να δραστηριοποιούνται μάλλον τα πλούσια κοινωνικά στρώματα. Όσο όμως κι αν η μεταρρύθμιση του Κλεισθένη είχε όρια δημοκρατικότητας, αναντίρρητα η ισηγορία που επένδυε την λειτουργία της Βουλής του και χαρακτήριζε ως παρεπόμενο και τον πολιτικό διάλογο στην συνέλευση του λαού συνδέθηκε ως βασικό συστατικό της δημοκρατίας με το νομοθετικό έργο του Αθηναίου πολιτικού³⁰.

Σύμφωνα με την αρχαιοελληνική ιστοριογραφία, από τον 5^ο αιώνα π.Χ. και με σημείο καμπής τη νικηφόρα έκβαση των Μηδικών πολέμων, όπου αναδείχτηκε το αθηναϊκό ναυτικό σε κομβικό παράγοντα της πόλης και η τάξη των *θητών* πρωταγωνίστρια, είχαν παρατηρηθεί μεταβολές που αποσκοπούσαν αφενός στο να ενισχύσουν τη συμμετοχή των φτωχότερων πολιτών στη διακυβέρνηση της πόλης, με μέτρα όπως της επέκτασης του δικαιώματος του εκλέγειν και σε άλλες εισοδηματικές τάξεις, πέραν της άρχουσας, ο καθορισμός της διαδικασίας για την επιλογή αρχόντων

²⁹ Hornblower, σ. 12

³⁰ Hornblower, σ. 10-12 και σ.19-20

μέσω κλήρωσης, ο ενιαύσιος χαρακτήρας των συλλογικών αρχών και η *μισθοφορά*, και αφετέρου με προληπτικού χαρακτήρα μέτρα που διασφάλιζαν την προστασία του πολιτεύματος, όπως ήταν: ο νόμος του οστρακισμού, ο όρκος των βουλευτών, η αρχή των Δέκα Στρατηγών, το μέτρο της *γραφής παρανόμων*, της *εισαγγελίας* ή ακόμα η παραπομπή με τη μορφή της *συκοφαντίας* (καταγγελία για υπονομευτική, ενάντια στη λειτουργία του πολιτεύματος συμπεριφορά)³¹.

Γύρω στα 487/6 π.Χ. επεκτείνεται το δικαίωμα συμμετοχής στην αρχή των Εννέα Αρχόντων στους πολίτες της δεύτερης εισοδηματικής τάξης και έπειτα μεταξύ του 458 με 456 π.Χ. σε αυτούς της τρίτης τάξης, αναδιαμορφώνοντας τόσο την κοινωνική σύνθεση μιας αρχής που παραδοσιακά καταλάμβαναν μέλη αριστοκρατικής καταγωγής, όσο και εκείνης του συμβουλίου των αριστοκρατών του Αρείου Πάγου, που απαρτιζόταν από ισόβια μέλη τα οποία είχαν διατελέσει Εννέα Αρχοντες. Με τα συγκεκριμένα μέτρα εκδημοκρατίστηκαν και οι δύο αρχές και μεταμορφώθηκαν σε αντιπροσωπευτικά σώματα όλου του κοινωνικού φάσματος. Η νομοθεσία του Εφιάλτη, σχεδόν την ίδια περίοδο, το 462 π.Χ., προώθησε μεταρρυθμίσεις που μετακυλούσαν σημαντικές εξουσίες από τον Άρειο Πάγο (ο κατ' εξοχήν συνδεδεμένος με την αριστοκρατική παράδοση θεσμός) στην Βουλή των πεντακοσίων και στην Ηλιαία σηματοδοτώντας πράγματι την κυριαρχία των πολλών, του δήμου. Το μαρτυρά η δολοφονία του ίδιου του Εφιάλτη, η πρώτη εμφατική εκδήλωση αριστοκρατικής αντίδρασης. Για τον Αθηναίο νομοθέτη οι εξουσίες του Αρείου Πάγου αποτελούσαν το μεγαλύτερο εμπόδιο προς τη δημοκρατική διεύρυνση και η δολοφονία του αντικατοπτρίζει την πραγμάτωση της κυριαρχίας του δήμου³².

Άλλωστε, η διαδικασία της κλήρωσης για την εκλογή των αρχόντων, αποσκοπούσε στο να γίνουν τα δημόσια αξιώματα περισσότερο προσιτά σε όλους ανεξαιρέτως τους Αθηναίους πολίτες. Ταυτόχρονα, παρέχονταν σε κάθε πολίτη ίσες ευκαιρίες να διατελέσει άρχοντας ή δικαστής της πόλης του και αυξάνονταν οι πιθανότητες του να ασκήσει κάποιο αξίωμα. Επιπλέον, η κλήρωση περιόριζε την ανάδειξη των εύπορων στα αξιώματα ή τις δυνατότητες να ανέλθει στην εξουσία ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων, που θα μπορούσαν να αμφισβητήσουν την κυριαρχία του Δήμου, απαλλάσσοντας την εκλογική διαδικασία από ανταγωνισμούς, υπόγειες

³¹ Μπιργαλιάς, σ.σ.19-20

³² Μπιργαλιάς, Η δίκη, σ.20

συνδιαλλαγές και συγκρότηση ομάδων «ψηφοφόρων». Η οργάνωση της κλήρωσης με βάση της Δέκα φυλές κατέληξε να γίνει ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος, σε αντίθεση με την εκλογική διαδικασία μέσω ψηφοφορίας που εξακολουθούσε να αντιμετωπίζεται ως ολιγαρχικό κατάλοιπο³³.

Στην ίδια λογική, ο μισθός, ως βασική αποζημίωση για τον χρόνο που αφιέρωνε κάποιος πολίτης στην επιτέλεση δημόσιου λειτουργήματος, εισάγεται αρχικά από τον Περικλή για τους δικαστές και στη συνέχεια επεκτείνεται σε όλες τις άλλες αρχές, κάμπτοντας την απροθυμία των φτωχότερων πολιτών να θέτουν υποψηφιότητα, ενισχύοντας τη συμμετοχή τους στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων. συνδέοντας άμεσα τον Δήμο με τη διαμόρφωση και τον καθορισμό της πολιτικής ζωής και διαφοροποιώντας τον έλεγχο της λειτουργίας του πολιτεύματος. Περαιτέρω, ο θεσμός της *μισθοφορίας* συνέβαλε τα μέγιστα στον πολιτικό μετασχηματισμό της Αθήνας, καθώς επέτρεψε σε όλους τους πολίτες, ακόμα και στους φτωχότερους, να ασκήσουν στην πράξη την πολιτική εξουσία, δίνοντάς τους τη δυνατότητα να αφοσιωθούν για έναν τουλάχιστον χρόνο στη δημόσια ζωή της πόλης τους. Οι σύγχρονοι του Περικλή δεν λάθευαν όταν έβλεπαν σ' αυτόν τον θεσμό το πιστέγασμα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας³⁴.

Η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στην Αθηναϊκή Δημοκρατία και κάθε άλλο πολίτευμα, προηγούμενο, σύγχρονο, ή κατοπινό της, είναι η Εκκλησία του Δήμου. Προσπαθώντας να οριστεί η φύση των εξουσιών της, γίνεται αντιληπτό ότι, θεωρητικά τουλάχιστον, αυτή ήταν απεριόριστη, καθιστώντας τους πολίτες κυριαρχική δύναμη σε όλα τα ζητήματα της δημόσιας ζωής. Η Εκκλησία του Δήμου εκλέγει τους σημαντικότερους άρχοντες, ενώ επεμβαίνει σε σοβαρές υποθέσεις καταδίκης και ιδιαίτερα σε καταγγελίες που αφορούσαν την ασφάλεια της πολιτείας. Ο ρόλος της ήταν καθοριστικός τόσο σε ζητήματα που άπτονταν της εξωτερικής πολιτικής, όσο και σε ζητήματα νομοθεσίας, καθότι συνάπτει συμμαχίες, δέχεται ή στέλνει πρεσβείες, διαμορφώνει τις συνθήκες με άλλες πόλεις, αποφασίζει για ειρήνη ή για πόλεμο. Στην περίπτωση όπου ο πόλεμος ψηφιζόταν, η Εκκλησία του Δήμου οργάνωνε τις προετοιμασίες και δεδομένου ότι ο πόλεμος ήταν μια συνήθης

³³ Μπιργαλιάς, Η δίκη, σ.σ.20-21

³⁴ Μπιργαλιάς, σ.σ. 20-21

πρακτική, απέκτησε και την υψηλή εποπτεία της οικονομικής οργάνωσης της πόλης³⁵.

Πριν και πάνω από όλα, όμως, η Εκκλησία του Δήμου αποτέλεσε το πολιτειακό όργανο που βρισκόταν στον ιδεολογικό πυρήνα του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ήταν το σώμα που συμπύκνωνε στη λειτουργία του τα δομικά χαρακτηριστικά μιας «από τις περισσότερο συμμετοχικές δημοκρατίες όλων των εποχών»³⁶. Οι 6.000 συμμετεχόντων που έχουν υπολογιστεί κατά την κλασσική περίοδο και οι 40 συνεδριάσεις ετησίως αποτελούν εντυπωσιακούς αριθμούς και καταμαρτυρούν το πρωτόγνωρο του εγχειρήματος. Κυρίως όμως αναδεικνύουν τον λαό ως πρωταγωνιστή με τον πιο αδιαμεσολάβητο τρόπο, τον θρίαμβο της ισηγορίας. «Ο λαός είναι ο αρχηγός και αποφασίζει με κυρίαρχο τρόπο. Στην Αθήνα ο λαός μάθαινε να κατανοεί, να αποφασίζει και να νιώθει κύριος του εαυτού του»³⁷. «Όλοι οι πολίτες συναθροίζονταν για να συζητούν, να αποφασίζουν και να νομοθετούν.[...]αρχή μιας μορφής ζωής: της άμεσης συμμετοχής. Και η ίδια η διαδικασία της κυβέρνησης βασιζόταν στον ελεύθερο ανεμπόδιστο διάλογο, εγγύηση του οποίου ήταν η ισηγορία»³⁸.

Πλάι στην θεμελιώδη ισηγορία, ακόμα κι αν τα εύσημα για τις βάσεις του σύγχρονου νομικού πολιτισμού θα αποδοθούν, όπως θα καταδείξουμε στην συνέχεια, στη Ρώμη, η ισονομία έχει ίση ή και μεγαλύτερη βαρύτητα, κρίνοντας από τον αριθμό των δικαστηρίων και την επιμέλεια και την πρόνοια που έδειχναν οι Αθηναίοι για την αμερόληπτη επιλογή ενόρκων και τον αυστηρό έλεγχο όλων των ασκούντων εξουσία³⁹. «Η ρήτρα του νόμου (οι Αθηναίοι είχαν συνείδηση ότι ο νόμος αντικαθιστούσε την αυθαιρεσία), θα γίνει το καθαυτό σύμβολο της δημοκρατικής ελευθερίας στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα- επρόκειτο για μια άμεση δημοκρατία»⁴⁰. Ο Ισοκράτης γράφει για την Αθήνα στον Πανηγυρικό του: «Γιατί πρώτη αυτή θέσπισε

³⁵ Μπιργαλιάς, σ.σ.22-25

³⁶ Hornblower, σ.17

³⁷ De Romilly, σ.15

³⁸ Held, σ.33

³⁹ Hornblower, σ.18

⁴⁰ De Romilly, σ.15

νόμους και εγκαθίδρυσε πολίτευμα»⁴¹. Ο Ηρόδοτος, δε, φτάνει στο σημείο να ονοματίσει, διαμέσου του Οτάνη, το ίδιο το αθηναϊκό πολίτευμα ισονομία⁴². «Ο νόμος του κράτους ήταν ο νόμος των πολιτών, οι οποίοι ήταν όλοι ίσοι ενώπιόν του, και αντιπαράτίθεται με την τυραννία. Με αυτή την έννοια οι ιδέες του κράτους δικαίου [...] βρίσκουν την πρώτη έκφρασή στην πολιτική της αθηναϊκής πόλης-κράτους»⁴³.

Η Αθηναϊκή Δημοκρατία στον Θουκυδίδη

Ο Θουκυδίδης, ο γιος του Όλору, από το δήμο του Αλίμου⁴⁴ είναι ο συγγραφέας στο οποίο το πνεύμα αποτυπώνεται, ίσως περισσότερο από κάθε άλλου της κλασσικής ελληνικής γραμματείας, η «λαμπρή πεντηκονταετία» και αναδεικνύονται τα ρεύματα σκέψης που αυτή εκκόλαψε. Κι ωστόσο συνειδητά επέλεξε να ασχοληθεί «όχι με την περίτεχνη εξιστόρηση κάποιας εποχής του λαμπρού παρελθόντος, αλλά με το τραχύ και ρημαγμένο παρόν.»⁴⁵. Σε κάθε περίπτωση η συγγραφική του στόχευση ήταν προσανατολισμένη στο μέλλον επιτυγχάνοντας το μεγαλόπνοο έργο του να γίνει κτήμα ες αεί⁴⁶. Η αθηναϊκή δημοκρατία στο έργο του δεν πρωταγωνιστεί με τη δυναμική και τον ενθουσιασμό των νέων ιδεών που κόμισε, αλλά παρατίθεται ως συμφραζόμενο μάλλον των διαρκών πολιτικών ζυμώσεων και του συγκρουσιακού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο οι κοινωνικές ομάδες κάθε ελληνικής πόλης διαμορφώνονται και παίρνουν τις αποφάσεις τους σχετικά με την συμμετοχή τους στον Πελοποννησιακό πόλεμο. Κατορθώνει εντούτοις «να μην είναι απλώς η ιστορία είκοσι χρόνων πολέμου αλλά μια διατριβή πάνω στη φύση της ελευθερίας και της εξουσίας, της υλικής προόδου και της κοινωνικής αποσύνθεσης»⁴⁷.

⁴¹ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 39, Ισοκράτης, Άπαντα, Πανηγυρικός, Πλαταϊκός, Αρχίδαμος, μετ. Σωκράτης Παπαϊωάννου, Οι Έλληνες, τ. 3 (Αθήνα: Κάκτος, 1993).

⁴² Hdt, 3.80

⁴³ Held, σ.33

⁴⁴ Μαρκελλίνος, Βίος Θουκυδίδου σε Σκουτερόπουλος, σ.8 κ.ε

⁴⁵ Finley J.H., Θουκυδίδης, σ.16

⁴⁶ 1. 22, 4 σε Σκουτερόπουλος, σ.15

⁴⁷ Finley J.H., σ.19

Όλη η *ζυγγραφή* του Θουκυδίδη διαπερνάται από την άοκνη διελκυστίνδα μεταξύ δύο παρατάξεων που συνυπήρχαν στην επικράτεια της Αθήνας, ορόσημο των οποίων στάθηκαν οι μηδικοί πόλεμοι. Η πρώτη είναι αυτή των γαιοκτημόνων (όχι απαραίτητα αριστοκρατικής γενιάς καθώς κι αυτή η κοινωνική ομάδα έχει διευρυνθεί από τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα κι έπειτα), που είχαν συνδέσει την ευημερία τους με την επανεγκατάστασή τους και την καλλιέργεια των αττικών γαιών μετά την λεηλασία και καταστροφή που υπέστησαν από τα περσικά στρατεύματα, και κατά τούτο υποστηρικτές μιας πολιτικής ήπιας ή διαμεσολαβητικής με τους Σπαρτιάτες από τις εισβολές των οποίων στην Αττική ζημιώνονταν. Η δεύτερη, αυτή των κοινωνικών ομάδων που ανέδειξε η υποδειχθείσα από τον Θεμιστοκλή στροφή (της πόλης) στο ναυτικό. Στόλος που πέρα από αμυντικός μηχανισμός, που λειτούργησε σωτήρια κατά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, οδήγησε την πόλη σε ένα νέο οικονομικό μοντέλο, εμπορικής επέκτασης, με ιμπεριαλιστικά χαρακτηριστικά προϊόντος του χρόνου, ηγεμονεύουσα την δηλιακή συμμαχία. Μέσω αυτού και ιδίως μετά τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη και του νεαρού τότε βοηθού του Περικλή, ενσωματώθηκαν στην πολιτική ζωή οι *θήτες*, η τάξη που πρωταγωνίστησε στην ανάδειξη της Αθήνας ως της μεγαλύτερης ναυτικής δύναμης και στην εδραίωση της Δημοκρατίας του 5^{ου} αιώνα.

Σε αυτό το πλαίσιο ο Θουκυδίδης αφηγείται μία μακρά σειρά εναλλαγών στο πολιτειακό καθεστώς σύμμαχων στην Αθήνα πόλεων, που οφείλονταν σε διαδοχικές επεμβάσεις από την ηγέτιδα για την εγκατάσταση δημοκρατικών πολιτευμάτων και αποστασίες οργανωμένων από ολιγαρχικούς πυρήνες. Ταξικές συγκρούσεις στο εσωτερικό της Επιδάμνου, με δημοκρατικούς να εκδιώχνουν ολιγαρχικούς κι αυτοί να οργανώνουν ληστρικές επιθέσεις με την συνδρομή βαρβάρων, αποτέλεσαν, την αφετηρία για την εμπλοκή κατόπιν Κέρκυρας και Κορίνθου και ακολούθως της Αθήνας, αφορμή για το ξέσπασμα του Πελοποννησιακού πολέμου⁴⁸. Ενώ εντός της Αθήνας, σε άλλη συγκυρία, μερίδα ολιγαρχικών διατηρούσαν κρυφή επικοινωνία με τους Λακεδαιμόνιους, με σκοπό τον τερματισμό της κατασκευής των Μακρών Τειχών και την κατάλυση της δημοκρατίας⁴⁹. Στη Βοιωτία, επίσης, διαδοχικές μάχες

⁴⁸ Α,24,5

⁴⁹ Α,108,4-7

με εξόριστους των πόλεων των περιοχών⁵⁰ έλαβαν τέλος αφού οι Αθηναίοι με στρατηγό τον Περικλή υπέταξαν όλη την Εύβοια και ρύθμισαν με συνθήκες τα πολιτεύματα των πόλεων⁵¹. Στο ίδιο κλίμα, επίμονος υπήρξε και ο πόλεμος με τους Σαμίους, στο πλευρό των οποίων τάχθηκε ο σατράπης των Σάρδεων, για το πολιτειακό καθεστώς, στο πλευρό των Μιλήσιων και μερίδας δημοκρατικές Σαμίων. Και σε αυτήν την περίπτωση αναδείχτηκαν νικητές με τον Περικλή, μετά από συνεχείς εναλλαγές στην έκβαση.

Είναι διαρκής η προσπάθεια από πλευράς των Αθηναίων για την εξασφάλιση στήριξης από ευρείες πληθυσμιακά πολιτικές ομάδες μέσω εγκατάστασης δημοκρατιών στις συμμαχικές πόλεις που όμως συναντά συνεχώς αντίδραση από την αριστοκρατική τάξη που είναι κραταιά στον ελληνικό κόσμο της κλασσικής αρχαιότητας⁵². Έτσι συνέβη και στις Πλαταιές από το Ναυκλείδη και τους οπαδούς του που άνοιξαν την ώρα του ύπνου τις πύλες στους Θηβαίους ώστε να εξοντώσουν την πλειοψηφούσα δημοκρατική μερίδα της πόλης⁵³.

Ο Αθηναίος ιστορικός δεν διστάζει να παραδεχθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών πόλεων, ακόμα και αρκετών αγανακτισμένων από τον δεσποτισμό της Αθήνας εντός της δηλιακής συμμαχίας, βλέπουν στην ήττα της γενέτειρας του ιστορικού την «ελευθερία» που ευαγγελίζονται οι Λακεδαιμόνιοι. Πίσω από αυτή την περιγραφή αναδύεται η ιδεολογική σύγκρουση των πολιτειακών συστημάτων που πρεσβεύουν οι δύο μεγάλες δυνάμεις του κλασσικού ελληνικού κόσμου.

Ο ίδιος ο Θουκυδίδης, ως αριστοκρατικός γόνος, μετά τον θάνατο του Περικλή, του οποίου με βεβαιότητα υπήρξε θαυμαστής (και σε αυτό το πλαίσιο υποστηρικτής του κυβερνητικού συστήματος που επί της ηγεσίας του είχε οδηγήσει στην γιγάντωση της Αθήνας μες τον ελληνικό χώρο και στην ανεπανάληπτη πνευματική και πολιτιστική της άνθιση), προϊόντος του χρόνου και με όλη την απογοήτευση για την ματαίωση του περίκλειου οράματος από το απρόβλεπτα και ακραία εχθρικό γύρισμα της τύχης αλλά και από τους ανορθολογικούς και σπασμωδικούς χειρισμούς των διαδόχων του στην διακυβέρνηση της πόλης, μας

⁵⁰ Α,113

⁵¹ Α,114,3

⁵² Κάνφορα,σ.56

⁵³ Β,2,2 και Β,3,2-3

προσφέρει επιχειρήματα να τον εντάξουμε στην ολιγαρχική παράταξη. Ο Canfora και ο Παρασκευόπουλος δεν έχουν αμφιβολία για τη μεγάλη επιφυλακτικότητα του ιστορικού έναντι της δημοκρατίας, αν όχι φιλικά προς την ολιγαρχία αισθήματα, επισημαίνοντας εν γένει την απόκρυψη των δημοκρατικών φωνών της κλασσικής Αθήνας ανά τους αιώνες⁵⁴. Ο Canfora δη εκφράζει και την υπόνοιά του για την συμμετοχή του Θουκυδίδη στη Βουλή των Τετρακοσίων⁵⁵.

Η αθηναϊκή δημοκρατία αναβλύζει μέσα από πολλά φωτοβόλα κείμενα της κλασσικής γραμματείας⁵⁶, όμως το χωρίο που αποτελεί το μεγαλύτερο εγκωμιασμό της περιέχεται κατά οξύμωρο τρόπο στην ιστορική συγγραφή του Θουκυδίδη που περιγράφει την ήττα της Αθήνας και την παρακμή της πολιτείας της. Σε συνέχεια των όσων επισημάναμε άνωθεν, η αντίφαση εντείνεται αναλογιζόμενοι ότι αν αφαιρέσουμε τον θαυμασμό του ιστορικού για τον Περικλή, τον σπουδαιότερο πολιτικό ηγέτη και εκφραστή, ονοματοδότη του «χρυσού αιώνα», δεν απομένει πολύς για το πολίτευμα αυτό καθ' εαυτό. Ουδόλως εντούτοις αποδυναμώνεται αυτός ο Επιτάφιος «ύμνος» που ως αναγνώριση και ευγνωμοσύνη στην πολιτική του ιδιοφυΐα και στην «υπό του πρώτου ανδρός αρχή»⁵⁷ ο συγγραφέας τοποθέτησε στα χείλη του Περικλή ανά τους αιώνες. Η σπουδαία ελληνίστρια Jacqueline de Romilly εξέφρασε γλαφυρά το συναίσθημα που αναδύεται από τις γραμμές του. «Κάθε φορά που διαβάζω αυτό το κείμενο, νιώθω λίγο πιο προσκολλημένη στη δημοκρατία.»⁵⁸ Και άλλοτε έγραφε «Χαίρομαι να διαβάζω μια τέτοια περιγραφή· με ενθαρρύνει και με γεμίζει ελπίδα»⁵⁹.

Σαν προάγγελμα, θα λέγαμε, για όσα ο Κικέρων κατέγραψε στο *περι πολιτείας* μετά από τρεις αιώνες και πλέον, και τα οποία στην συνέχεια θα εκθέσουμε, ο θουκυδίδειος Περικλής εδραιώνει την ακμάζουσα Αθήνα πάνω στις αρχές, την ιδιοσυγκρασία, το δημόσιο βίο και τους πολιτικούς θεσμούς που από γενιά σε γενιά οι άνθρωποι αυτής της πόλης καλλιέργησαν (B',36) σε τέτοιο βαθμό ώστε να

⁵⁴ βλ. Παρασκευόπουλος, σ.62

⁵⁵ Canfora, Το μυστήριο Θουκυδίδης, σ.σ.28-30)

⁵⁶ de Romilly (2006) σ.σ.100-115

⁵⁷ B',65,10

⁵⁸ De Romilly, (2006) σ.45

⁵⁹ De Romilly, (2006) σ.137

καταστήσουν το πολίτευμά της πρότυπο για τους άλλους⁶⁰. Αναφερθήκαμε προηγούμενα στο όνομα του πολιτεύματος και μπορούμε να εντοπίσουμε και από τον Αθηναίο ιστορικό την σαφή διάκριση των πολλών από τους λίγους. Έχει επίγνωση ότι δεν μπορεί να εξυπηρετήσει μια τέτοια πολιτεία τα συμφέροντα των πάντων. Αν τα λόγια έχουν μεταφερθεί με ακρίβεια, τότε ο ίδιος ο Περικλής, ως ηγέτης της δημοκρατικής παράταξης εναντιώνεται, όπως θα ήταν αναμενόμενο στους ολιγαρχικούς. Πέραν όμως του ονόματος που είναι δηλωτικό μιας πρόθεσης, οι δύο λέξεις που συμπυκνώνουν την φύση του συστήματος διακυβέρνησης είναι η ισονομία κι η αξιοκρατία. Η πρώτη διέπει τις ιδιωτικές διαφορές και η δεύτερη καθορίζει την ανάληψη των δημόσιων αξιωμάτων. Η ανέλιξη σε αυτά δεν εμποδίζεται από φτώχεια ή ασημότητα, ούτε συναρτάται από την κοινωνική τάξη. Μόνο η αξία μπορεί να προσφέρει προβάδισμα⁶¹.

Ως προς το δημόσιο βίο τους οι άνθρωποι αυτής της πολιτείας είναι ελεύθεροι κι αυτό τους απαλλάσσει από καχυποψία, φόβο, οργή, περιχαράκωση⁶². Και ως ελεύθεροι υπακούουν στο νόμο από σεβασμό και πειθαρχώντας στην ιδέα ότι έχει θεσπιστεί για να προστατεύει τους αδύναμους. Συνολικά υπάρχει μια μετατόπιση του πολιτεύματος της Αθήνας προς τους ανίσχυρους. Το άγραφο δίκαιο επίσης συνεχίζει να έχει ισχύ σε έναν συγκεκριισμό που θέλει την έννοια του δικαίου ριζωμένη στις συνειδήσεις των ανθρώπων ώστε η παραβατικότητα να επιφέρει ντροπή στο θυμικό του κάθε πολίτη.

Η σύγκριση είναι αδήλωτη αλλά εξαρχής γίνεται με τους Λακεδαιμόνιους. Η οικονομία του εμπορίου, και δη του θαλάσσιου, της Αθήνας, που από τις πρώτες ενότητες του έργου έχει αποθεωθεί⁶³, επιτρέπει την αθρόα είσοδο προϊόντων τα οποία έχουν ευεργετική επίδραση στην ψυχοσύνθεση των πολιτών που σε ένα πλέγμα καθημερινής ευχαρίστησης, είτε από τα περιποιημένα σπίτια τους, είτε μέσω των θρησκευτικών εορταστικών εκδηλώσεων διατηρούν μια ψυχική ισορροπία κι ένα υγιές πνεύμα⁶⁴, τα στοιχεία υπεροχής δηλαδή που δίνουν ερμηνεία και στην

⁶⁰ B',37

⁶¹ B.37,3

⁶² B.37,2

⁶³ A.7-14

⁶⁴ B.38

λογοτεχνική παραγωγή και στην καλλιτεχνική άνθιση και στην έκρηξη των επιστημών στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα⁶⁵.

Η πορεία προς την Res Publica

Εικόνα ανάλογη της αρχαϊκής Αθήνας των αρχών του 6^{ου} αιώνα, όταν οι μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα έρχονταν ως επιστέγασμα μιας εντεινόμενης διαδικασίας εμπέδωσης πολιτικής συνείδησης και προσπάθειας κοινωνικής χειραφέτησης των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων, παρουσίαζε η Ρώμη, δύο αιώνες αργότερα, στη μετάβαση προς τον 4^ο αι π.Χ.. Η Αθήνα και ο ευρύτερος ελληνικός χώρος, άλλωστε, αναμφίβολα επιτέλεσαν τον ρόλο πολιτικού, κι όχι μόνο, παιδαγωγού και εισηγητή πολιτειακών πρακτικών και θεσμών στην ρωμαϊκή πόλη-κράτος, που ακολουθούσε με μια καθυστέρηση τον βηματισμό πολιτικής ωρίμανσης των ελληνικών πόλεων-κρατών, φτάνοντας βέβαια σε αποτελέσματα άλλοτε παραπλήσια κι άλλοτε διακριτά, χαρακτηρισμένα από τις ιδιαιτερότητες του ιστορικού και πολιτισμικού της πλαισίου. Έτσι βλέπουμε τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα στη Ρωμαϊκή Αρχαιολογία⁶⁶ να παρουσιάζει έναν Ρωμαίο του 5^{ου} αιώνα να παροτρύνει τη Σύγκλητο να διδαχτεί από τον Σόλωνα⁶⁷.

Μια αρχαϊκή Ρώμη συνεπώς υπήρξε το θέατρο του συγκρουσιακού αγώνα των τάξεων που είχε σημείο εκκίνησης την πτώση της μοναρχίας. Οι αντιμαχόμενες παρατάξεις, εύλογα, συγκροτήθηκαν από τη μία από την κυρίαρχη πολιτικά και οικονομικά αριστοκρατία των προνομίων της ευγενούς καταγωγής και της κληρονομικής ιδιοκτησίας του πλούτου και από την άλλη από πλατιές λαϊκές μάζες που διεκδικούσαν πολιτική αυθυπαρξία και κυβερνητική εκπροσώπηση. Μια μακρά περίοδος, από τον 5^ο ως τον 3^ο αιώνα π.Χ., πολιτικής σύγκρουσης σε αυτό το πλαίσιο ήταν αυτή που χαρακτηρίστηκε από την ευόδωση στόχων που έθετε ο λαός σε μια πορεία εξίσωσης. Προς αποφυγή παρερμηνειών καθορίζουμε την ορολογία. Το σύνολο του λαού της αρχαίας Ρώμης καλούνταν *populus*, η άρχουσα προνομιακή αριστοκρατία ήταν οι πατρίκιοι (*patres*) και η πλειονότητα των πολιτών που υφίστατο

⁶⁵ Lloyd, σ.σ.71-72

⁶⁶ 5.65.1

⁶⁷ Finley, σ. 14

των αποστέρηση πλήρων πολιτικών δικαιωμάτων και που προέβη στις διεκδικήσεις, ονομάστηκαν πληβείοι (plebs).

Κατ' αναλογία της αρχαϊκής Ελλάδας του 7^{ου} αιώνα, όπως σημειώσαμε, η Ρώμη μετασχηματιζόταν σε μία πόλη-κράτος πολιτών-οπλιτών. Με όμοιο τρόπο δηλαδή η πολιτική οργάνωση «είχε σκοπό να διευκολύνει την κινητοποίηση της πολεμικής μηχανής»⁶⁸. Η αυτοσυνείδηση των πληβείων ως προς την στρατιωτική τους δύναμη τους ώθησε και σε πιο θαρραλέα βήματα πολιτικής διεκδίκησης και παράλληλα θορυβούσε τόσο τους πατρικούς, που συναισθάνονταν την εξάρτηση τους από αυτή την ένοπλη ισχύ για την απώθηση εξωτερικών εχθρών, ώστε μπροστά στο φάσμα της απειλής αποχής από τα στρατιωτικά καθήκοντα υπέκυπταν σε παραχωρήσεις προς μια κάποια πολιτική εξισορρόπηση ανάμεσα στις δύο τάξεις⁶⁹.

Κι αν λάβουμε υπόψη το πόσο στεγανό ήταν το πλαίσιο της τάξης των πατρικών και πόσο απαιτητικές ήταν οι διαδικασίες για να μπορέσει να διεισδύσει κάποιος άλλος πολίτης σε αυτήν, αντιλαμβανόμαστε ότι και το σώμα των πληβείων, σε αυτή την αρχαϊκή ακόμα μορφή πολιτείας, είχε αρχίσει να αποκτά μια πιο περικλειστη δομή και να συγκεντρώνει στους κόλπους του μια αξιοσημείωτη περιουσία. Το μαρτυρούν η σταδιακή ανέλιξη στα υψηλά αξιώματα (χιλίαρχος) και πληβείων ή η νομιμοποίηση μεικτών γάμων (πατρικών – πληβείων, πιθανώς στα 415 π.Χ.)⁷⁰. Σημεία που ενώθηκαν για τον σχηματισμό μιας ανοδικής πορείας δικαιωματικών κατακτήσεων.

Είχε προηγηθεί εξάλλου (494 π.Χ.) η θέσπιση του αξιώματος του δημάρχου του οποίου μπορούσε να αναληφθεί μόνο από πληβείους. Χρονικά συμπίπτει με την εκβιαστική απόφαση του πλήθους να απέχει από το στράτευμα αλλά και με την πρωτοβουλία ανοικοδόμησης ναού προς τιμήν της θεάς Ceres, δηλωτική μιας αυτονομίας, έστω με λατρευτικά χαρακτηριστικά, καθώς ήρθε ως απάντηση στην ανέγερση του ιερού του Δία, που αποτελούσε μια πράξη ταξικής συσπείρωσης και ανάδειξης στο Καπιτώλιο εκ μέρους των πατρικών. Δικαιώματα όπως αυτό της αρνησικυρίας (veto) έναντι της συγκλήτου ή ο θεσμός της συνέλευσης των πληβείων,

⁶⁸ Honblower, σ.10

⁶⁹ Alföldy, σ. 41-44

⁷⁰ Finley, σ. 16

που στη συνέχεια παγιώθηκαν, έχουν τις ρίζες τους σε αυτή την «ενοριακού» τύπου, με τα σημερινά δεδομένα, θρησκευτική απόσπαση. Για να αιτιολογήσουν με τέτοια ενέργεια επικαλέστηκαν την λαϊκή συνένωση υπό την αιγίδα της θεάς⁷¹. Την βαρύτητα αυτής της αποσχιστικής κίνησης μπορούμε να αποτιμήσουμε ακριβέστερα αν αναλογιστούμε την φράση που έγραψε τρεις ήμισι περίπου αιώνες αργότερα ο Πολύβιος⁷² για τη θρησκευτική δεισιδαιμονία (ως ευλάβεια μάλλον) ότι «διατηρεί τη συνοχή του ρωμαϊκού κράτους»⁷³.

Ακόμα κι αν δεν γίνονταν εξ αρχής αποδεκτά αυτά τα αξιώματα και οι θεσμοί της πληβειακής αντιπροσώπευσης από τους πατρικούς στην κρατική δομή, αναντίρρητα αποτέλεσαν ένα πλέγμα δυναμικής παρέμβασης που με την στήριξη της πλατιάς πλειονότητας επιβλήθηκε. Ιδιαίτερα όταν πλαισιώθηκε από την υποδιαίρεση του κράτους στις φυλές (tribes), διοικητικές ενότητες ανάλογες με το αθηναϊκό παράδειγμα των δήμων και ανάλογης πολιτικής σημασίας, καθώς αποτέλεσε το δεύτερο και αποφασιστικό βήμα στην πορεία του πολιτικού μετασχηματισμού. Το γεγονός ότι ως επί το πλείστον οι νέες φυλές που προέκυψαν από την προηγούμενη αναδιάρθρωση, ήταν αγροτικές (16) αλλά και ότι μαζί με τις αστικές (4) σχεδιάστηκαν στο σύνολό τους με βάση την τοπογραφία κι όχι τα γενεαλογικά κριτήρια των προϋπαρχουσών τριών⁷⁴, μαρτυρά ότι και η Ρώμη, όπως και η Αθήνα δύο αιώνες νωρίτερα, βρισκόταν στη διαδικασία πολιτικής ενσωμάτωσης επαγγελματικών ομάδων, των αγροτών κυρίως αλλά και των βιοτεχνών και εμπόρων⁷⁵ που συνεχίστηκε ως το 231 π.Χ., οπότε και το σύνολό τους ανήλθε σε 35, έγκειται στο ότι αποτελούσε το νέο χάρτη αντιπροσώπευσης της λαϊκής συνέλευσης. Οι πατρίκιοι που συμμετείχαν εφεξής ως υποψήφιοι στις εκλογές για την ανάδειξη των ανώτατων αξιωματούχων, θα έπρεπε να συνυπολογίζουν τον παράγοντα της συμβιβαστικής ικανοποίησης θέσεων και των πληβείων. Πόσο δε μάλλον όταν πια κατόρθωσαν και οι δεύτεροι να διεκδικούν και να ανέρχονται σε αξιώματα⁷⁶.

⁷¹ Alföldy, σ.σ. 44-46

⁷² Canfora, Ιούλιος Καίσαρας, σ.48

⁷³ Πολύβιος VI 56.7

⁷⁴ Βλ. tribes και όχι gens στο Finley, σ. 18, 49-51

⁷⁵ ό.π., σελ.17-18

⁷⁶ Alföldy, σ. 46-47

Καθοριστική για αυτή την εξέλιξη στάθηκε η κατάρτιση της Δωδεκαδέλτου. «Διότι μαθαίναμε υποχρεωτικά από παιδιά σαν ποίημα τον Δωδεκάδελτο τον οποίο τώρα πια κανένας δεν μαθαίνει...»⁷⁷ έγραφε με πικρή διάθεση κριτικής στην ισχύουσα πολιτική κατάσταση της Ρώμης ο Κικέρωνας και καταδείκνυε την εξέχουσα θέση που κατείχε στη διάπλαση της αστικής ιδεολογίας και του νομικού πολιτισμού των ρωμαίων πολιτών της κατοπινής *res publica* η ριζωμένη στην συλλογική τους μνήμη Δωδεκάδελτος. Ως μια άλλη σολώνεια νομοθεσία προάσπισης των δικαιωμάτων όλων των μη πατρικίων πολιτών επί της ουσίας στη Ρώμη, δεν αποτέλεσε την θέσπιση νέου δικαίου αλλά την κωδικοποίηση, το 451 ή το 450 π.Χ., του ισχύοντος, το οποίο γραπτά καθορισμένο και δημοσιοποιημένο συνιστούσε πλέον μια επίσημη αναγνώριση των νομικών δικαιωμάτων των πληβείων, οι οποίοι αποκτούσαν τη δυνατότητα να τα υπερασπιστούν. Ενίσχυαν τη διαμόρφωση αυτού του νέου δικαίου συστήματος θεσμοί όπως των δημάρχων που αναφέραμε ήδη, αντίβαρο στην αυθαιρεσία των ευγενών αξιωματούχων ή ο συνήγορος (*vindex*) τον οποίον κάθε πολίτης αποκτούσε το δικαίωμα να καλέσει προς υπεράσπισή του στο δικαστήριο. Το γεγονός ότι οι νομικοί και οι δικαστές, ως άνθρωποι εγγράμματοι που καλούνταν να ερμηνεύσουν τον γραπτό νόμο, προέρχονταν από την αριστοκρατία αναμφίβολα, κατά την πρώτη περίοδο τουλάχιστον, και συγκρότησαν μια ξεχωριστή επαγγελματική ομάδα (σε αντίθεση με την κλασική Αθήνα όπου εκπροσωπούσαν όλη την κοινωνική διαστρωμάτωση) φανερώνει και τα όρια του «εκδημοκρατισμού» του δικαϊκού συστήματος⁷⁸.

Η ισχυρή αντίσταση εντούτοις που συνάντησε και οι σκληροί αγώνες των πληβείων μέχρι να επιτύχουν την συγκρότηση της Δωδεκαδέλτου αποδεικνύουν την παρουσία της δικαστικής εξουσίας ως αριστοκρατικό μονοπώλιο, παγιωμένο διαμέσου πελατειακών σχέσεων, κατά την αρχαϊκή περίοδο του ρωμαϊκού κοινωνικού και πολιτικού βίου και αναδεικνύουν την σπουδαιότητά της στη διαδρομή με κατεύθυνση την άμβλυνση των διακρίσεων έναντι των αδύνατων πληθυσμιακών ομάδων⁷⁹. Στη Δωδεκάδελτο εντοπίζεται η αφετηρία της μεγάλης συμβολής, μέσω

⁷⁷ Κικέρωνας Π.Ν. 2.59 σ.113

⁷⁸ Finley, σ. 34-35

⁷⁹ Finley, σ. 122-123

της κωδικοποίησης του νομικού δικαίου και της αναγνώρισης της αξίας της νομικής προστασίας της Ρώμης στον σύγχρονο δυτικό πολιτισμό⁸⁰.

Η συμπερίληψη στην Δωδεκάδελτο του κριτηρίου της περιουσιακής κατάστασης για την αναγνώριση κοινωνικών ομάδων υπήρξε κομβικής σημασίας για την αναδιαμόρφωση του πολιτικού σώματος και επακόλουθα την διάρθρωση της συνέλευσης του λαού που θα συντελούνταν στα πλαίσια ενός επιταχυνόμενου μετασχηματισμού της ρωμαϊκής κοινωνίας. Πέραν των ευγενών στο δικαιοκώπιο πλαίσιο διακρίνονταν μες στον υπόλοιπο λαό, και εννοούμε εδώ την λοχίτιδα εκκλησία, οι ιδιοκτήτες (*assidui*) και οι ακτήμονες (*proletarii*), αυτοί που μόνη περιουσία είχαν τους απογόνους τους (*proles*) στο πρότυπο αυτού που θέσπισε ενάμιση αιώνα νωρίτερα ο Σόλων, και εύκολα μπορούσαν να περάσουν στο καθεστώς της δουλείας κατά τα αρχαϊκά αυτά χρόνια σε συνθήκες ανάλογες με της προσολώνειας Αθήνας. Αυτή η αναγνώριση κοινωνικής οντότητας μέσω της ιδιόκτητης περιουσίας αποτέλεσε το εφαλτήριο για την πολιτική εξίσωση των πληβείων. Μπορεί πλέον να γίνεται λόγος για τους πλούσιους πληβείους οι οποίοι, σταδιακά, παράλληλα με τον πλούτο τους αυξάνουν και την πολιτική τους επιρροή. Μια τέτοια εξέλιξη είχε σύντομα αντίκτυπο στα πολιτειακά πράγματα της Ρώμης καθώς η βασισμένη στον πολεμικό εξοπλισμό συνεισφορά των πολιτών επέφερε την αναδιάρθρωση του σώματός τους σε κλάσσεις ιδιοκτησίας οδηγώντας σε ένα τιμοκρατικό πολίτευμα⁸¹.

Το νέο αυτό πολίτευμα επισφραγίστηκε με την θέσπιση των τιμητών (*censores*) το 443 π.Χ. (βλ. Κικ. Πέρ. Πολ. 2.39), των επιφορτισμένων για την κατανομή των νέων πολιτών στις φυλές, αφού πρώτα είχαν εξακριβώσει την περιουσία τους. Πρόκειται για ένα αξίωμα που σε βάθος χρόνου απέκτησε πολύ πιο σύνθετες εξουσίες, μεταβαλλόμενες ανάλογα με την χρονική συγκυρία και τις λεπτές ισορροπίες που έπρεπε να τηρηθούν στο εσωτερικό των φυλών. Τον 3^ο αιώνα οι τιμητές είναι πια υπεύθυνοι για τη σύνθεση της ίδιας της Συγκλήτου, είτε μέσω αναθεωρήσεων είτε ακόμα και μέσω αποβολών μελών της. Αν συνυπολογίσουμε ότι η Σύγκλητος παρέμεινε ο πρωταρχικής σημασίας κυβερνητικός θεσμός του ρωμαϊκού κράτους σε όλη την περίοδο της *res publica* αλλά και ότι ακόμα κι η εντέχνως περιορισμένης επιρροής των αδύνατων λαϊκών στρωμάτων λοχίτιδα εκκλησία επί της

⁸⁰ Alföldy, σ. 47-48

⁸¹ Ο.π. βλ. ελλ.τιμαί και Κικ, Π.Π. 2.40, σ.97

ουσίας διαμορφωνόταν επί τη βάσει των κρίσεων των τιμητών για την διανομή των πολιτών στις κλάσσεις, αντιλαμβανόμαστε ότι αυτό το αξίωμα υπήρξε ρυθμιστικός παράγοντας όλης της πολιτειακής εξέλιξης της Ρώμης⁸².

Αν στην αρχαϊκή Αθήνα εξετάσαμε ήδη την συνάφεια τιμοκρατίας-ένοπλης προάσπισης της πόλης, στη Ρώμη είναι πέρα από πρόδηλος ο στρατιωτικός χαρακτήρας του πολιτεύματος που εδραιώθηκε και η στρατιωτική δομή αυτής της συνέλευσης του λαού. Οι κλάσεις ιδιοκτησίας όπως τις διαπίστωναν οι τιμητές ήταν λόχοι, (18 των πατρικίων, 20 αθροίζοντας και δύο των τεχνικών (*fabri*) και 172 διαιρεμένοι σε 5 τάξεις (*classes*) πληβείων, εκ των οποίων οι 80 αντιστοιχούσαν στην πρώτη τάξη, των πλούσιων πληβείων) και η εκκλησία του λαού ήταν λοχίτιδα. Το σώμα των πολιτών ήταν ένα στρατιωτικό σώμα που πρωταγωνίστησε στην επεκτατική πολιτική της *res publica* κατά τους τρεις επόμενους αιώνες, αλλά επ' ουδενί δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι υπήρξε παράγοντας ενός ουσιαστικού πολιτικού διαλόγου στα πλαίσια μιας άμεσης συμμετοχικής δημοκρατίας⁸³. Ο Κικέρωνας ήταν άκρως αποκαλυπτικός περιγράφοντας τη διαίρεση των μελών και των λόχων σε τάξεις «[...] ώστε οι ψήφοι να μην είναι υπό τον έλεγχο του πλήθους αλλά των πλουσίων» και να εξασφαλίζεται το ζητούμενο πάντα σε μία πολιτεία, «[...] να μην κατέχουν τα μέλη της που υπερισχύουν σε αριθμό την ισχυρότερη δύναμη»⁸⁴.

Ήταν ζητούμενο συνεπώς οι πατέρες (*patres*) να εξασφαλίζουν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο τις πλειοψηφίες που χρειάζονταν για να επισφραγίσουν την πολιτική τους. Δεδομένου ότι κάθε λόχος είχε μία ψήφο στην συνέλευση ανεξάρτητα από τον αριθμό των μελών που τον απάρτιζαν, σε κρίσιμο παράγοντα αναδεικνύονταν οι πλούσιοι πληβείοι με την πλειοψηφία τους μέσα στις 5 τάξεις. Η νομιμοποίηση των επιγαμιών που ήδη αναφέραμε εντάσσεται στην προσέγγιση, από την πλευρά των πατρικίων, της ηγετικής αυτής πληβειακής ομάδας που θεσμικά πλέον επικύρωνε την διακεκριμένη κοινωνική της θέση αλλά και τις πολιτικές της φιλοδοξίες. Ένα νέο κοινωνικό μοντέλο αναδυόταν στο οποίο εμπλεκόταν και ο οικονομικός παράγοντας και διαγραφόταν ανάγλυφα η εξίσωση της πλούσιας ηγεσίας των πληβείων με τους

⁸² Finley, σ. 99-100

⁸³ Finley, σ.150-199

⁸⁴ Cic.Rep., 2.39 σ.95-97

πατρικίους σε μία κατεύθυνση μιας νέας αριστοκρατίας απέναντι στην οποία οι πλατιές μάζες πάντα θα μειονεκτούσαν οικονομικά και πολιτικά⁸⁵.

Στα τέλη του 4^{ου} αιώνα η ρωμαϊκή κοινωνία έχει πια διαρθρωθεί επί τη βάσει των σχέσεων ιδιοκτησίας. Παρουσιάζει εικόνα ενός μωσαϊκού με ψηφίδες ποικίλες από ισχυρούς γαιοκτήμονες και βιοτέχνες ή εμπόρους που αυξάνουν σταδιακά τον πλούτο τους ως φτωχούς γεωργούς και ακτήμονες προλετάριους. Εφεξής οι ιστορικές διαδικασίες βαίνουν ραγδαία επιταχυνόμενες και χαρακτηρίζονται από κοινωνικές εντάσεις, οφειλόμενες εν πολλοίς στην αύξηση του πληθυσμού και των ακτημόνων που αυτή συνεπάγεται μετά τις πρώτες κατακτήσεις έξω από τα όρια της πόλης κράτους. Τα εδάφη που προσαρτά η Ρώμη καταλαμβάνονται από τους ήδη πλούσιους κατόχους γης της αριστοκρατικής τάξης, γεγονός που θα προξενήσει τη δυσανεξία των πληβείων και ιδιαίτερα των οικονομικά εύρωστων εξ αυτών, οι οποίοι είχαν και τη μεγαλύτερη συμβολή σε αυτή την επέκταση και προσδοκούσαν και ανάλογη επιβράβευση, οικονομική και πολιτική⁸⁶.

Σε μία ήδη οξυμένη ατμόσφαιρα, η εισβολή Γαλατών το 387 π.Χ., η επέλασή τους ως το Καπιτώλιο κι εν τέλει η προσωρινή κατάληψη της πόλης επιφέρει μία έκρυθμη κατάσταση. Εδάφη λεηλατημένα και ερημωμένα και οικογένειες που λόγω χρεών καταλήγουν εξαθλιωμένες στη δουλεία συνθέτουν το σκηνικό μίας Ρώμης σε αναβρασμό που γνωρίζει δύο απόπειρες βίαιης ανατροπής της καθεστηκυίας τάξης, το 385 και το 375 π.Χ.⁸⁷. Ο συμβιβασμός επιτυγχάνεται τελικά ανάμεσα στη διαλλακτική από τις πτέρυγες των πατρικίων (η τάξη τους διχαζόταν εν μέσω αποσταθεροποιητικών κραδασμών) και στην ηγετική ομάδα των πληβείων, αυτή των πλουσίων, καθώς αμφότερες αντιλαμβάνονται ότι η βία θα διακινδύνευε τα συμφέροντά τους. Επιλέγεται συνεπώς, με επιδίωξη την οργανικότερη ένταξη των πληβείων στο πολίτευμα⁸⁸, η οδός των πολιτικών μεταρρυθμίσεων που οδηγεί το 367 π.Χ. στους Λικίνιους-Σέξτιους νόμους (οφείλουν το όνομα σε δύο δημάρχους), ένα σημείο καμπής για την πορεία της σύγκρουσης των τάξεων.

⁸⁵ Alföldy, σ. 48-51

⁸⁶ Alföldy, σ.σ.53-55

⁸⁷ Liv. 6,11,1κ.ε. σε Alföldy, σ.55

⁸⁸ Μπουραζέλης, σ.109

Η βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των φτωχών στρωμάτων των πληβείων αλλά κυρίως το άνοιγμα του δρόμου για την πρόσβαση των ηγετικών τους ομάδων στα ανώτατα αξιώματα είναι οι δύο άξονες πάνω στους οποίους σχεδιάστηκαν οι νόμοι. Θεσπίστηκαν έτσι τα ανώτατα κρατικά αξιώματα για τον στρατό και τη δικαιοσύνη των δύο υπάτων (consules), ένα εκ των οποίων μπορούσε να αναληφθεί από πληβείο, και του πραίτορα (praetor), μόνο για τη δικαιοσύνη, επίσης προσιτό και στους πληβείους, οι οποίοι παράλληλα αποκτούσαν πρόσβαση και σε αυτά του δικτάτορα και του τιμητή. Οι αγορανόμοι, τέλος, εκπροσωπούσαν πλέον ισόποσα από τις δύο τάξεις⁸⁹. Το γεγονός ότι τα νομοθετήματα αυτά επικυρώθηκαν τελικά από την σύγκλητο φανερώνει ότι η τάξη των πατρικίων έχοντας σταθμίσει τα δεδομένα έδινε την έγκρισή της σε μία μεταρρυθμιστική διαδικασία που κυοφορούσε την πολυπόθητη από την λαϊκή τάξη πολιτική εξίσωση. Μια τέτοια υποχώρηση πρέπει να ερμηνευθεί ως πολιτικός ελιγμός ώστε να μην προκαταληφθεί η ρωμαϊκή αριστοκρατία από τις εξελίξεις και ως ένδειξη ότι απέβλεπε στο μελλοντικό προσεταιρισμό της οικονομικά ισχυρής μερίδας των πληβείων⁹⁰.

Πράγματι, η συγκρότηση των Λικίνιων-Σέξτιων νόμων στάθηκε μόνο η απαρχή μιας σειράς μεταρρυθμίσεων προς όφελος των πληβείων τις επόμενες δεκαετίες του 4^{ου} αιώνα και ως τις αρχές του 3^{ου} και τον Ορτήνσιο νόμο, ο οποίος ενσωμάτωσε τις πολιτικές τους στοχεύσεις και σηματοδότησε την πολιτική τους εξίσωση προς τους πατρικίους⁹¹. Στο τρίπτυχο της διανομής γαιών σε ακτήμονες, της νομικής προστασίας των οικονομικά και κοινωνικά αδυνάμων και της απρόσκοπτης πρόσβασης σε όλα τα κρατικά αξιώματα συμπυκνώνονται αυτοί οι στόχοι. Οπωσδήποτε διατηρεί ξεχωριστή σημασία, γιατί είναι η πρώτη χρονικά, η απόπειρα με τους Λικίνιους-Σέξτιους νόμους να μοιραστούν κτήματα σε κρατικά εδάφη (επρόκειτο για επιστροφή γης πλούσιων γαιοκτημόνων από κατακτημένα εδάφη Ουήτων), με όριο τα 500 πλέθρα γης, και να παραγραφούν, έστω εν μέρει, χρέη, σε ένα ιστορικό ανάλογο της σολώνειας σεισάχθειας⁹².

⁸⁹ Alföldy, σ.60

⁹⁰ Alföldy, σ.σ.55-56

⁹¹ Alföldy, σ.56

⁹² Alföldy, σ.σ.56-57

Η εφαρμογή μιας ουσιαστικής αναδιανομής γης τοποθετείται χρονικά από το 340 π.Χ. κι έπειτα, οπότε οι ραγδαία αυξανόμενες, εξαιτίας της εδαφικής επέκτασης των Ρωμαίων, κρατικές γαίες (*ager publicus*) παραχωρούνται και στους φτωχούς. Η εξέλιξη αυτή μαζί με τη νομική προστασία από το καθεστώς δουλείας εξαιτίας χρεών, που είχε εξάλλου επικυρωθεί κατά το παρελθόν και από τη Δωδεκάδελτο, έχουν ανακουφιστική επίδραση στο συντριπτικά μεγαλύτερο τμήμα του σώματος του ρωμαϊκού λαού που αποτελούνταν από οικονομικά υστερούντες πληβείους. Όχι τυχαία ο Ποιτήλιος – Παπίριος νόμος του 326 π.Χ., με τον οποίο εισήχθη η μεταρρύθμιση της κατάργησης της δουλείας, συνιστά κατά τον Λίβιο⁹³ το εναρκτήριο σημείο της δημοκρατίας. Το πόσο απασχόλησε το ζήτημα της αναδιανομής περιουσιών τη ρωμαϊκή πολιτεία περιγράφεται ανάγλυφα από τον Κικέρωνα στο *Περί καθηκόντων*. Αφού με απόλυτο τρόπο ο συγγραφέας έχει εκφράσει τη διαφωνία του με αυτήν την πολιτική, την οποία θεωρεί υπονομευτική για τα θεμέλια της πολιτείας⁹⁴, αναγνωρίζει το αδιέξοδο της κατάστασης και προτείνει ως λύση την αύξηση εδαφών και εσόδων όπως έπραξαν, και με πόλεμο, οι σπουδαίοι πρόγονοι⁹⁵.

Εδραιωμένη ωστόσο στα χρόνια του Λατίνου φιλοσόφου και πολιτικού είναι η πεποίθηση για την ανάγκη νομικής προστασίας όλων των πολιτών έναντι τυχόν αυθαιρεσίας από κρατικό αξιωματούχο ή επιβουλής από άλλον ιδιώτη. Κομβικός ως προς την ενίσχυση αυτής της άμυνας υπήρξε ο Βαλέριος νόμος περί εφέσεως στα 300 π.Χ. που προέβλεπε τη δυνατότητα προσφυγής πολίτη καταδικασμένου στην εσχάτη των ποινών από άρχοντα στην συνέλευση του λαού, στην οποία μεταβιβάζονταν επίσης προς εκδίκαση οι πολιτικές ποινικές διώξεις εντός των ορίων της πόλης. Λίγα χρόνια μετά, το 304 π.Χ., ο δήμαρχος Γναίος Φλάβιος εξέδωσε δικονομικές διατάξεις που όριζαν ενιαίους κανόνες διεξαγωγής των δικών για όλους τους πολίτες⁹⁶. Η επιμέλεια και η προσήλωση στην συνεχή επικαιροποίηση του δικαιικού συστήματος εξηγεί «το μεγάλο πολιτιστικό επίτευγμα της ρωμαϊκής νομικής επιστήμης»⁹⁷.

⁹³ Liv. 8,28,1 κ.ε. σε Alföldy, σ.57

⁹⁴ Cic.Off., 2.78-79, σ.276-277

⁹⁵ Cic.Off., 2.85, σ.282

⁹⁶ Alföldy, σ.58

⁹⁷ Πριόβολου, σ.30

Η μεγαλύτερη έγνοια, ωστόσο, της ηγεσίας των πληβείων, κατά τη δεύτερη φάση της σύγκρουσης των τάξεων, ήταν η ανάληψη των πολιτικών δράσεων εκείνων που θα επέφεραν την εξίσωσή τους προς τους πατρικίους. Ένα πρώτο βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση συντελέστηκε το 312 π.Χ., κατά τη διάρκεια της τιμητείας του Άππιου Κλαύδιου του Τυφλού, όταν εξαθλιωμένοι απελεύθεροι δούλοι που ως τότε εντάσσονταν στις τέσσερις αστικές φυλές διαμοιράστηκαν στις αγροτικές αποκτώντας κατοικία και κτήμα. Η σημασία μιας τέτοιας μεταρρύθμισης έγκειται στη δυνατότητα πολιτικοποίησης και επηρεασμού της κοινής γνώμης του αγροτικού πληθυσμού από τους σαφώς πιο ενεργούς πολιτικά απελεύθερους των οποίων όχι τυχαία είχαν απαιτήσει τον περιορισμό της πολιτικής δράσης το 304 π.Χ. οι πατρίκιοι⁹⁸.

Αποφασιστικότερο όμως βήμα στην πορεία αυτή διεκδικήσεων αποτέλεσε, ομοίως το 312 π.Χ., ο Οβίνιος νόμος (lex oninia) σύμφωνα με τον οποίο οι τιμητές κατά τη διάρκεια της θητείας τους αποκτούσαν τη δυνατότητα να αναπληρώνουν κενά στην στελέχωση της συγκλήτου, κάτι που σήμαινε ότι άνοιγε ένα παράθυρο ευκαιρίας ώστε πληβείοι με επιρροή να ανανεώσουν το σώμα. Συνδυαστικά με τη δικαιοδοτική υποχώρηση της συγκλήτου, η οποία μέχρι πρότινος μπορούσε να ακυρώσει ψηφίσματα, και την παράλληλη διασφάλιση του ρόλου της συνέλευσης του λαού, οι εύποροι και ισχυροί πληβείοι εξισώθηκαν επί της ουσίας με τους πατρικίους στα πλαίσια μιας νεότευκτης αριστοκρατίας. Η ολοκλήρωση της ακώλυτης πρόσβασής τους σε όλα τα αξιώματα επισφραγίστηκε με τον Ογούλνιο νόμο (lex ogulnia) το 300 π.Χ. που τους επέτρεπε να ανέρχονται και στις ανώτερες ιερατικές θέσεις του αρχιερέα (pontifex) και του οιωνοσκόπου (augur)⁹⁹.

Το ορόσημο για τον τερματισμό του αγώνα των τάξεων και το πέραςμα στην εποχή της μεγάλης επέκτασης και της κοσμοκρατορίας της Ρώμης, μετά και τη νικητήρια ανάδυσή της «από τη φοβερότερη ξενόφερτη δίνη της ιστορίας της έως την ύστερη αρχαιότητα»¹⁰⁰, τον Β' καρχηδονιακό πόλεμο και την πάλη με τον Αννίβα, αποτελεί αναμφίβολα η θέσπιση του Ορτήνσιου νόμου (lex Hortensia) το 287 π.Χ. Μετά από μία παροδική αναζωπύρωση της σύγκρουσης που οδήγησε σε μία τρίτη

⁹⁸ Alföldy, σ.σ.57-58

⁹⁹ Alföldy, σ.σ.59-61

¹⁰⁰ Μπουραζέλης, σ.150

αποχή των πληβείων από το στράτευμα, ως μοχλό πίεσης, οι πατρίκιοι συναίνεσαν στο να αποδίδεται ισχύς νόμου στα ψηφίσματα της συνέλευσης του λαού χωρίς την ανάγκη συμφωνίας της συγκλήτου. Γίνεται κατανοητή μια τέτοια συγκατάνευση δεδομένου ότι επρόκειτο για την κορύφωση μιας μεταρρυθμιστικής πορείας ενός περίπου αιώνα και εν πολλοίς οι επικεφαλής της συνέλευσης των πληβείων αποτελούσαν την ίδια στιγμή μέλη της νεοσύστατης αριστοκρατίας¹⁰¹.

Η πολυπόθητη πολιτική εξίσωση των πληβείων, επομένως, επετεύχθη αφενός χάρη σε μία στρατηγική συμμαχιών ανάμεσα στα πλούσια και τα φτωχά στρώματά τους και αφετέρου σε συμβιβασμούς των πρώτων με την συγκλητική αριστοκρατία των πατρικίων, πάντα προ του κοινού συμφέροντος που ήταν συνδεδεμένο αναπόσπαστα με την επεκτατική πολιτική ως προοπτική υπέρβασης των εσωτερικών κοινωνικών προβλημάτων. Η κατάκτηση εδαφών προκρινόταν ως η καλύτερη λύση για τους φτωχούς και ακτήμονες να αποκτήσουν περιουσία, για τους πλούσιους πληβείους να διεισδύσουν στην ανώτερη διοικητική κάστα και για τους ευγενείς της πατροπαράδοτης αριστοκρατίας να διατηρήσουν και να επαυξήσουν τα κεκτημένα. Το αποτέλεσμα, ασφαλώς, τέτοιων πολιτικών ζυμώσεων δεν θα μπορούσε να είναι μία κοινωνία ισότητας και αναπόφευκτα οι προϋποθέσεις περαιτέρω κοινωνικών διαφοροποιήσεων παρέμεναν¹⁰².

Η ρωμαϊκή κυριαρχία στην Ιταλική χερσόνησο έχει εδραιωθεί, από τον 3^ο κιόλας αιώνα π.Χ., ενώ χάρη στην έκβαση του Α΄ Καρχηδονιακού Πολέμου, επεκτείνεται στη ζώνη της δυτικής Μεσογείου. Ως απότοκο αυτών των εξελίξεων, νέοι ορίζοντες ανοίγονται για τα τμήματα εκείνα της ρωμαϊκής κοινωνίας που θα καταπιαστούν με τους κερδοφόρους τομείς του εμπορίου, της χρηματικής οικονομίας και του επιχειρείν. Στο πλαίσιο μιας αταβιστικής λογικής, η συγκλητική αριστοκρατία προτιμά να εξακολουθήσει να είναι μια αριστοκρατία γαιοκτημόνων, ως ιδανική συνέχιση του κυριαρχικού της ρόλου, αφήνοντας περιθώριο για τη διεύρυνση της τάξης των εμπόρων και των βιοτεχνών που προσπορίζουν όλο και μεγαλύτερα οφέλη, εκμεταλλευόμενοι και την συγκυρία των δύο καρχηδονιακών πολέμων, είτε αναλαμβάνοντας τον εφοδιασμό των ρωμαϊκών λεγεώνων, είτε την μεταπράτηση των λαφύρων. Αυτό υπήρξε η θρυαλλίδα που οδήγησε στον κοινωνικό

¹⁰¹ Alföldy, σ.σ.61-62

¹⁰² Alföldy, σ.σ.62-66

μετασχηματισμό του 2^{ου} αιώνα π.Χ., με τη δημιουργία ενός στρώματος εύπορων επιχειρηματιών και εμπόρων, που συγκρότησαν την τάξη των *ιππέων*¹⁰³.

Ωστόσο, η πλειοψηφία της ρωμαϊκής κοινωνίας των αρχών του 3^{ου} προ Χριστού αιώνα, βασιζεται κυρίως στην γεωργική οικονομία, συναπαρτιζόμενη από ένα μεγάλο εύρος αγροτών, από εύπορους δηλαδή γαιοκτήμονες που ζούσαν στις παρυφές των νέων ρωμαιολατινικών κτήσεων, ως και εξαρτημένους με πελατειακή σχέση από την αριστοκρατία μικροκαλλιεργητές. Η εξάπλωση των αποικιών της Ρώμης συνετέλεσε ενίοτε στο να αποκτήσουν έγγεια ιδιοκτησία ακόμα και οι ασθενέστεροι εξ αυτών. Κατά μείζονα λόγο βέβαια, κυρίως ευνοημένα από τη πολιτική των κατακτήσεων υπήρξαν τα μεσαία και ανώτερα αγροτικά στρώματα, που ήταν άλλωστε ο κορμός του κοινωνικοπολιτικού συστήματος της αριστοκρατικής κυριαρχίας. Η καθεστηκυία τάξη της Ρώμης εξάλλου, επεφύλασσε παραδοσιακά προνομιακή μεταχείριση στα στρώματα αυτά, προκειμένου να εξασφαλίσει τον προσεταιρισμό τους. Εκτός αυτού, αποτελούσαν το βασικό αιμοδότη του στρατεύματος, ενώ, με το να τους διαμοιράζει κληροτεμάχια στις κατακτημένες περιοχές, η Ρώμη παγίωνε την εξουσία της σε αυτές. Το πολιτικό επακόλουθο της κοινωνικής και οικονομικής ενίσχυσης των συγκεκριμένων αγροτικών στρωμάτων ήταν να αναμορφωθεί η λειτουργία της συνέλευσης του λαού στη Ρώμη γύρω στα 241 π.Χ.: η οργάνωση του πληθυσμού σε λόχους και φυλές αναμείχθηκε με ένα πολυδαίδαλο σύστημα και η εκλεκτορική διαδικασία διαμορφώθηκε με τέτοιο τρόπο, που οι ψήφοι των ευπορότερων γεωργών απέκτησαν μεγαλύτερη βαρύτητα από αυτή που είχαν μέχρι τότε¹⁰⁴.

Χαμηλότερη των ελεύθερων αγροτών θέση στη διαστρωμάτωση της ρωμαϊκής κοινωνίας είχαν οι *απελεύθεροι*. Πρώην δούλοι, που επιφανείς οικογένειες της Ρώμης τους παραχώρησαν την ελευθερία τους, προκειμένου αυτές να εξασφαλίσουν την υποστήριξη τους στη συνέλευση του λαού, προωθώντας με αυτό τον τρόπο τα συμφέροντα και τους πολιτικούς τους στόχους. Την κατώτερη θέση όλων, κατείχαν οι δούλοι, οι οποίοι κυρίως αποτελούσαν το εργατικό δυναμικό στα κτήματα των Ρωμαίων. Η δουλεία μέχρι και τον 3^ο π.Χ. αιώνα μικρή σημασία είχε για την ρωμαϊκή οικονομία, καθώς μέχρι τότε διατηρούνταν σε ισχύ οι πατριαρχικού χαρακτήρα εκφάνσεις της (*patres*), ενώ στα 326 π.Χ. νομοθετήθηκε το ρωμαϊκό

¹⁰³ Alföldy, σ.σ.78-80

¹⁰⁴ Alföldy, σ.σ.80-81

αντίστοιχο της *σεισάχθειας*, οπότε και απαγορεύτηκε η μετάπτωση των Ρωμαίων πολιτών σε καθεστώς δούλου και η απώλεια της ελευθερίας τους λόγω χρεών¹⁰⁵. Βαρύνουσα σημασία επρόκειτο να αποκτήσει τον 2^ο π.Χ αιώνα, οπότε ο ρωμαϊκός κόσμος θα διευρυνθεί μέσω των κατακτήσεων, το δουλεμπόριο θα γνωρίσει άνθηση χάρη στην πληθώρα έμψυχου υλικού (αιχμάλωτοι πολέμου κ.λ.π.) και θα ακολουθήσει η μαζική χρήση δούλων στην οικονομική παραγωγή.

Χάρη στην πολιτική διορατικότητα της, η αριστοκρατία της Ρώμης με ευφυείς χειρισμούς που εξασφάλιζαν την διατήρηση των συμφερόντων της και ταυτόχρονα την αρμονική συνύπαρξη των τάξεων, πέτυχε καθ'όλον τον 3^ο αιώνα π.Χ. να συντηρήσει στο πλέγμα εξουσίας της τα διάφορα στρώματα της ρωμαϊκής κοινωνίας. Η συνοχή της ρωμαϊκής κοινωνίας υπό αυτήν την αριστοκρατική εξουσία οφειλόταν και στο γεγονός ότι η «συγκλητική αριστοκρατία διαμόρφωνε με την παράδοσή της την αυτοσυνείδηση του Ρωμαϊσμού» και ενστάλαξε στους πολίτες την ιδέα ενός κράτους στηριγμένου στο σύνολο της κοινωνίας και την αντίληψη των «κοινών» ως «υποθέσεων του λαού»¹⁰⁶.

Αυτή η κοινωνική συνοχή του ρωμαϊκού κράτους στηριζόταν επιπρόσθετα στην ιδεολογική συνέχεια του. Η θρησκεία (*religio*) και το ήθος των προγόνων (*mos maiorum*) συνιστούσαν συμπεριφορικά πρότυπα παραδομένα από τους προγόνους, των οποίων η συλλογική μνήμη και μίμηση αποτελούσαν εγγύηση ορθότητας σκέψης και δράσης για τους επιγενόμενους. Και σε αυτόν τον τομέα η συγκλητική αριστοκρατία κατείχε ηγετική θέση καθώς τα μέλη της αναδείκνυαν τους ιερείς του κράτους, αλλά και δικοί τους πρόγονοι ήταν οι πολιτικοί, στρατηγοί και ιερείς που είχαν επιτελέσει τις ένδοξες πράξεις του παρελθόντος οι οποίες εξασφάλιζαν στους απογόνους τους δόξα και κύρος¹⁰⁷. Δικαιωματικά, συνεπώς, καρπώνεται τα εύσημα για το ότι ανέδειξε το ρωμαϊκό κράτος σε ηγέτιδα δύναμη υπό τη σκέπη της, ύστερα και από τη θριαμβευτική κατάληξη των Α' και Β' Καρχηδονιακών Πολέμων¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Alföldy, σ.σ.81-84

¹⁰⁶ Alföldy, σ.77

¹⁰⁷ Alföldy, σ.σ.77-78

¹⁰⁸ Alföldy, σ.85

Η Res Publica στο De Re Publica

Ο γεννημένος το 106 π.Χ., στο Αρπίνιο της κεντρικής Ιταλίας, Μάρκος Τύλλιος Κικέρων ζει και συνθέτει τα συγγράμματά του, πολιτικής θεωρίας και θεωρίας του δικαίου μεταξύ άλλων, στην ταραγμένη περίοδο των σκληρών εμφυλιακών συγκρούσεων της ύστερης Δημοκρατίας, όντας εντούτοις πνευματικό τέκνο του ιδεολογικού πλαισίου της ρωμαϊκής Res Publica της μεγάλης επέκτασης του 3^{ου} αιώνα π.Χ. αλλά και του κύκλου του Σκιπίωνα, μέσα στον οποίο καλλιεργούταν το ιδανικό της humanitas, που συμπύκνωνε την αφοσίωση στον άνθρωπο μέσα από τις ανθρωπιστικές αξίες του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού όπως η παιδεία, η δικαιοσύνη, η ανδρεία, η σωφροσύνη, η ευσέβεια, η επιείκεια και τόσες άλλες. Η εγγενής αντίφαση μιας τέτοιας συνθήκης ωθούσε τον Κικέρωνα να προσπαθεί ταυτόχρονα να εκθειάσει μια πολιτεία μεγαλείου εδραιωμένη στο mos maiorum (έγινε ήδη λόγος) και να στηλιτεύσει τα σύγχρονά του φαινόμενα ηθικής παρακμής και τους πολιτικούς που απομακρύνονταν από τα πρότυπα των πατέρων της πολιτείας (patres maiores)¹⁰⁹.

Γίνεται κατανοητός υπό αυτές τις συνθήκες ο ηθικοπλαστικός χαρακτήρας των πραγματειών του, και εν προκειμένω της (σε μορφή πολιτικού διαλόγου) *Περί Πολιτείας (De Re Publica)*¹¹⁰, μέσα από την οποία επιδιώκει να αφυπνίσει τους πολίτες της Ρώμης και να επικαλεστεί το πατριωτικό αίσθημα των διαχειριστών του πολιτικού της μέλλοντος¹¹¹. Σε αυτό το πλαίσιο, ως απόηχος μιας προηγούμενης των χρόνων του συγγραφέα περιόδου έντασης, εντάσσονται το ρητορικό ερώτημα του, εκ των πρωταγωνιστών του διαλόγου και συμμετεχόντων στον κύκλο του Σκιπίωνα Αιμιλιανού, Λαίλιου, «γιατί σε μια πολιτεία υπάρχουν δύο σύγκλητοι και σχεδόν δύο ήδη λαοί;», καταλήγοντας τελικά πως μία σύγκλητος είναι αυτή που χρειάζεται και είναι επικίνδυνο να διασπάται¹¹², καθώς και η ευχή του ίδιου του Σκιπίωνα (λογοτεχνικός πρωταγωνιστής και εκφραστής των απόψεων του συγγραφέα στο

¹⁰⁹ Χαλκωματάς, σ.σ.13-25

¹¹⁰ Ο Κικέρων μέσα στο *De Legibus* κάνει αναφορά στα έξι βιβλία του έργου και στο 2.23 μάλιστα σημειώνει τον τίτλο, *de re publica libri*, με τον οποίο παγιώθηκε μετά την κυκλοφορία του. (Ντεληγιάννης, σ.23).

¹¹¹ Ντεληγιάννης, σ.19

¹¹² 1.31 – 32, σ.σ.35 - 37

έργο), πολιτικού προτύπου άλλωστε του Κικέρωνα, να αποτελούταν ολόκληρη η σύγκλητος από συνετούς άνδρες¹¹³.

Στο έργο αυτό, με πρότυπο κυρίως την *Πολιτεία* του Πλάτωνα, ο σπουδαίος Λατίνος συγγραφέας παραθέτει την πεμπτουσία της πολιτικής του θεωρίας, προτείνοντας την εξιδανικευμένη ρωμαϊκή πολιτεία, επανιδρυμένη στα ηθικά θεμέλια των πατέρων, και αποδίδοντας στην παντοκράτειρα Ρώμη κάθε έκφραση και δραστική ιστορική πραγμάτωση των εννοιών όπως η δικαιοσύνη, η ισονομία, η ισοπολιτεία και η ύψιστη ευτυχία, τα οποία οι θεοί όρισαν ως απόλυτους προορισμούς στο βίο των ανθρώπων. Εκκινώντας από τη θέση ότι η ρωμαϊκή πολιτεία αποτελεί πρότυπο η ίδια (ετεροχρονισμένη ιδεολογική σύγκρουση θα έλεγε κάποιος με το χωρίο του επιταφίου του θουκυδίδειου Περικλή για το πρότυπο αθηναϊκό πολίτευμα και ότι οφείλει το μεγαλείο της στην σταθερότητα των θεσμών, οι οποίοι συγκροτήθηκαν χάρη στην σύνεση και δικαιοσύνη σπουδαίων ανδρών σε μια εξελικτική πορεία, από την ίδρυση ως την γιγάντωση και επικράτηση της πόλης επί των λαών της λεκάνης της Μεσογείου («εάν σας παρουσιάσω τη δική μας πολιτεία και στη γέννησή της και στο μεγάλωμά της και στην ενηλικίωσή της και τέλος σταθερή και ισχυρή»¹¹⁴, πάνω στις ράγες της συνέχειας και της σύνθεσης μεγαλόπνοων πολιτικών και νομοθετικών μεταρρυθμίσεων, ο Κικέρων δεν απορρίπτει και δεν απαρνείται καμία πολιτειακή μορφή που γνώρισε η πόλη του («καμία απολύτως πολιτεία δεν μπορεί να συγκριθεί είτε στην οργάνωση είτε στη δομή είτε στις συνήθειές της με αυτή την οποία οι πατέρες μας παρέδωσαν σ' εμάς, έτσι όπως την είχαν ήδη παραλάβει οι ίδιοι από τους προγενέστερούς τους»¹¹⁵.

Αυτό που μας παρουσιάζει στην πραγματικότητα, και κυρίως στο δεύτερο από τα έξι αυτά βιβλία (που μαζί με το πρώτο άλλωστε έφτασαν ως εμάς εγγύτερα στην ακέραιη μορφή τους), είναι, επί της ουσίας, μία ηθικού περιβλήματος προσέγγιση της πολιτικής μεταρρυθμιστικής πορείας της Ρώμης¹¹⁶, στα χνάρια αυτής που διένυσε η Αθήνα (καίτοι ποτέ δεν θα αποδεχόταν κάτι τέτοιο ο Λατίνος), δύο περίπου αιώνες πριν, και με την οποία κατέστησε κοινωνούς, συμμετόχους των υποθέσεων της πόλης μεγαλύτερες πληθυσμιακές μάζες με το να τους παραχωρήσει

¹¹³ 2.67, σ.115

¹¹⁴ 2.3, σ.73

¹¹⁵ 1.70, σ.67

¹¹⁶ 2.53-70

σημαντικά δικαιώματα («δίκαιη ισορροπία δικαιωμάτων, αξιωμάτων και καθηκόντων ώστε να εξασφαλίζεται [...] ικανοποιητικό κύρος στις αποφάσεις των αριστοκρατών και επαρκής ελευθερία στον λαό») (εξετάστηκαν στο ιστορικό πλαίσιο). Μέσα στο έργο του, θέτοντας πάντα ως προμετωπίδα τον ρωμαϊκό εμπειρισμό, ο Κικέρων, βασιζόμενος στην πολιτική ανάλυση του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη (περισσότερο στο πρώτο βιβλίο), διακρίνει τις τρεις απλές μορφές πολιτεύματος¹¹⁷ από τις οποίες προκρίνει τη βασιλεία, και μέσω μιας ιστορικής αναδρομής στη διαδοχή των βασιλέων της Ρώμης, πλέκει το εγκώμιο των ηγετικών και πατρικών μορφών, οι οποίοι, σαν ποιμένες σώφρονες (η ρεαλιστική αποτύπωση των πλατωνικών βασιλέων φιλοσόφων¹¹⁸, οδήγησαν το ποίμνιο – λαό τους στην ασφάλεια αλλά και στην δόξα, θεμελιώνοντας την Res Publica.

Στο *Περί Νόμων*, ο Κικέρων, τοποθετεί τον εκ των πρωταγωνιστών του διαλόγου Αττικό να του απευθύνει κάλεσμα για να ασχοληθεί με την καταγραφή της ιστορίας (της Ρώμης) με επιστημονική μεθοδολογία και κριτήριο την ανακάλυψη της αλήθειας. Γίνεται ταυτόχρονα αναφορά στον Ηρόδοτο («πατέρα της Ιστορίας») και στον Θεόπομπο τον Χίο, ιστοριογράφοι που όμως ενέταξαν πολλά στοιχεία του μύθου στις καταγραφές τους¹¹⁹. Δεν αναφέρεται εν τούτοις ο Θουκυδίδης και το πρότυπο ιστορικής συγγραφής έργο του, στο οποίο θα παρέπεμπε, ήδη σε εκείνους τους χρόνους¹²⁰, μια τέτοια παραίνεση, η οποία εμπεριέχει άλλωστε την παραδοχή της υστέρησης των Λατίνων σε αυτόν τον συγγραφικό κλάδο έναντι των Ελλήνων¹²¹. Παράλειψη που προκαλεί έκπληξη και γιατί η ρητή διάκριση του ίδιου του ιστορικού ανάμεσα στην συγγραφή, όπως η δική του, που αναζητά την αλήθεια και αυτήν που περιέχει στοιχεία μύθου, όπως των ποιητών και των χρονικογράφων, για να τέρψει¹²², αποκρίνεται ακριβώς σε αυτό το αίτημα των πρωταγωνιστών του κικερώνειου διαλόγου.

¹¹⁷ Τις προσλαμβάνει περισσότερο ως απήχηση στο 6^ο Βιβλίο των *Ιστοριών* του Πολύβιου, από το έργο του οποίου ούτως ή άλλως επηρεάστηκε πολύ. Βλ. Ντεληγιάννης, σ.30

¹¹⁸ Ντεληγιάννης, σ.30

¹¹⁹ ΠΝ, 1.5-6, σ.σ.15-17.

¹²⁰ Ο Αθηναίος ιστορικός και το έργο του είχαν ήδη μεγάλη διάδοση και αναγνώριση στην αρχαιότητα (βλ. Σκουτερόπουλος, σ.σ.27-29)

¹²¹ Cic.Leg., 1.5-7, σ.σ.15-17

¹²² A.21.1 και A.22.4

Δεν αναφέρει ούτε στο *Περί Πολιτείας* ο Ρωμαίος φιλόσοφος τον Αθηναίο ιστορικό, μολονότι το σχήμα της αθηναϊκής δημοκρατικής πολιτείας, που καταγράφεται στην *Ιστορία* του, συχνά γίνεται αντικείμενο καταδίκης στο φόντο ιστορικής τεκμηρίωσης και ανάδειξης της τελείωσης της *Res Publica* στα έξι βιβλία του έργου. Δικαιούμαστε να πιθανολογήσουμε πως δεν είναι τυχαία μια τέτοια διπλή παράλειψη αναφοράς στον Έλληνα ιστορικό (ιστορικός στοχαστής θα ήταν δικαιότερος τίτλος που θα επέτεινε και την παραδοξότητα της απουσίας του ονόματός του από τα έργα του Κικέρωνα), ο οποίος εξ αρχής έθεσε, πρώτος στην παγκόσμια λογοτεχνία, τους στόχους της ανθρώπινης ωφέλειας και διαχρονικότητας της συγγραφής¹²³, καθώς και της ιστορικής αλήθειας μέσω μεθοδολογικών-επιστημονικών κριτηρίων¹²⁴. Είναι μάλλον απίθανο να μην είχε υπόψη τις θέσεις που ο Αθηναίος διατύπωσε στην *Ιστορία* του, όταν μάλιστα ακόμα και η δομή με την οποία εξέθεσε τις κρίσεις του για τον ρόλο των θαλάσσιων εμπορικών δρόμων και την επιχειρηματολογία του για τα γεωγραφικά κριτήρια της ίδρυσης της Ρώμης¹²⁵ στο *Περί Πολιτείας* προσιδιάζει στην έναρξη του έργου του Θουκυδίδη¹²⁶.

Θα σταθούμε ακολούθως σε αυτά και σε άλλα σημεία του κικερώνειου έργου που σε συνάρτηση με κάποια αντίστοιχης θεματικής από το έργο του αριστοκρατικής καταγωγής ωστόσο υπηρέτησαν την Αθηναϊκή Δημοκρατία ιστορικού μας ωθούν να εικάσουμε ότι σε αυτήν την παράλειψη λανθάνει η απαρχή μιας ιδεολογικής σύγκρουσης. Η παρουσία ενός αποσπάσματος¹²⁷ στο ελλιπές έκτο βιβλίο, σύμφωνα με το οποίο «όποιος από την τάξη των αρίστων και επιφανών ανδρών έχει συμπλεύσει <με το πλήθος>, αυτός χάνει το σοβαρό εκείνο και γεμάτο επιβλητικότητα ύφος της ομιλίας του και της αξιοπρέπειάς του»¹²⁸, που σε κάθε περίπτωση αντανakλά το ευρύτερο ιδεολογικό πλαίσιο των όσων πρεσβεύει και

¹²³ A.22.4

¹²⁴ A.1.3, A.20, A.21 και A.22.1-3

¹²⁵ 2.5-12, σ.σ.75-79

¹²⁶ Hdt., A. 2

¹²⁷ Παραδίδεται από τον Νόνιο (409.31-34), βλ. Ντεληγιάννης, σχόλιο 1.vii., σ.440

¹²⁸ 6.1.vii, σ.179

παραθέτει ο Κικέρων για τα μέλη της αριστοκρατικής τάξης¹²⁹ προσφέρει ένα ακόμα έρεισμα στην σκέψη μας.

Η αθηναϊκή δημοκρατία και η λαϊκή εξουσία τα απορριπτέα παραδείγματα

Ο Θουκυδίδης, όπως είδαμε, ξεκινούσε μετά το προοίμιό του την *Ιστορία* του με την αρχαιολογία, όπου περιέγραφε πώς η πρόοδος της ναυσιπλοΐας και η ανάπτυξη του θαλάσσιου εμπορίου οδήγησε στην συγκέντρωση πλούτου και κατά συνέπεια στην υπερίσχυση των πολιτισμών που ήλεγξαν τους θαλάσσιους δρόμους. Η Αθήνα ήταν η τελευταία ηγεμονική ναυτική δύναμη μιας πορείας διαδοχής στην εξιστόρησή του¹³⁰ και το πολίτευμά της υπήρξε άρρηκτα συνδεδεμένο με τον ρόλο αυτό. Ο Κικέρωνας, ως υμνητής της Ρώμης και της *res publica*, ξεκινώντας το δεύτερο βιβλίο *Περί Πολιτείας* προσπαθεί να αποκρούσει την συλλογιστική της ενδυνάμωσης και ευμάρειας μέσω της θάλασσας, βασιζόμενος βέβαια, σε αντίθεση με την αναλυτική σκέψη του αθηναίου ιστορικού, σε κριτήρια ηθικής τάξης πρώτιστα. Ο Ρωμύλος, δικαιολογημένα, ως ευεργέτης της πολιτείας, κατά την λαϊκή παράδοση, «θεϊκής φύσης αλλά ακόμη και καταγωγής»¹³¹, δεν ίδρυσε την πόλη παραθαλάσσια, διότι «με την εξαιρετική του προνοητικότητα» αντιλήφθηκε ότι οι πόλεις «οι οποίες ιδρύονται με την ελπίδα να μακροημερεύσουν και να ασκήσουν εξουσία» δεν πρέπει να εκτίθενται μέσω της θάλασσας «σε πολλούς αλλά και σε απρόβλεπτους κινδύνους»¹³².

Επιχειρηματολογεί για την άποψη αυτή επισημαίνοντας κατ' αρχάς την αδυναμία της έγκαιρης πρόγνωσης των εχθρικών κινήσεων από θαλάσσης¹³³ και εν συνεχεία προχωρώντας στις ηθικά προσανατολισμένες κρίσεις του. «Παρατηρείται [...] στις παραθαλάσσιες πόλεις και κάποια διαφθορά και μεταβολή των ηθών» αποφαίνεται ο Λατίνος συγγραφέας, βάζοντας στο στόχαστρό του την Καρχηδόνα και

¹²⁹ Στο *De officiis* αποφαίνεται ότι «...όποιος κρέμεται από τις πλάνες του αγράμματος όχλου δεν πρέπει να θεωρείται σπουδαίος άνθρωπος.» (ΠΚ, 1. XIX(65), σ.135)

¹³⁰ Hdt., A, 2-19

¹³¹ 2.4, σ.75

¹³² 2.5, σ.75

¹³³ 2.6, σ.σ.75-77

την Κόρινθο, αποδίδοντας την καταστροφή τους στην ενασχόληση των πολιτών τους με το ναυτικό εμπόριο και την διάθεσή τους για περιπλάνηση που τους στέρησε την πολεμική ετοιμότητα¹³⁴. Η επιλογή των πόλεων, γνωρίζοντας την ιστορική πραγματικότητα, αφενός υποδηλώνει είτε κάποιον κυνισμό είτε κάποια λανθάνουσα διάθεση δικαιολόγησης (ο Σκιπίων Αιμιλιανός, πρότυπο πολιτικού άνδρα κατά τον Κικέρωνα, πραγμάτωσε την καταστροφή της Καρχηδόνας), καθώς η ισοπέδωσή τους και ο εξανδραποδισμός των κατοίκων τους υπήρξε αποτέλεσμα της ωμότητας του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού έναν αιώνα περίπου πριν από την στιγμή που γράφει το έργο ο Κικέρων¹³⁵ (μάλιστα η καταστροφή των πόλεων συντελέστηκε την ίδια χρονιά, το 146 π.Χ., γεγονός που αποδίδει στις ενέργειες χαρακτήρα πρακτικής)¹³⁶ κι όχι της πλάνητος διάθεσής τους (επισημάνθηκε ήδη η πολεμική ετοιμότητα της αφρικανικής πόλης κράτους). Αφετέρου είναι ο προθάλαμος για να περάσει στην κριτική του προς την Αθήνα.

Δεν θα ήταν αίοιο να ισχυριστούμε ότι στην σκέψη του πολιτικού φιλοσόφου το δίπολο Αθήνας Σπάρτης, που κατά τον Θουκυδίδη συγκρούστηκε στο μεγαλύτερο πόλεμο ως τα χρόνια του¹³⁷, βρίσκει διαδοχή από αυτό της Καρχηδόνας Ρώμης αντίστοιχα. Η Ρώμη είναι μια βελτιωμένη εκδοχή της Σπάρτης (όπως θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε στην συνέχεια) στην πολιτική ανάλυση του Λατίνου και κατ' αναλογία η Καρχηδόνα υπήρξε η κληρονόμος της πολιτικής της θαλάσσιας επέκτασης και του ναυτικού εμπορίου της Αθήνας (παρουσίαζε και πολιτειακές ομοιότητες¹³⁸). Η κριτική για την Κόρινθο συμπαρασύρει όλη σχεδόν την Πελοπόννησο και την Ελλάδα ευρύτερα, εκτός από τα φύλα που παρέμειναν «μακριά από τη θάλασσα». Τα νησιά δηλαδή να πλέουν στα κύματα όπως κι οι θεσμοί και τα ήθη τους. Πολιτείες όλες που μοιράζονταν το κοινό, αρνητικό κι επικίνδυνο στοιχείο της αθηναϊκής, την σχέση της με τη θάλασσα και το εμπόριο, καθώς «η γοητεία της

¹³⁴ 2.7, σ.77

¹³⁵ βλ. Alföldy, σ.108

¹³⁶ βλ. Μπουραζέλης, σ.177

¹³⁷ «μεγάλος και πιο αξιομνημόνευτος από κάθε προηγούμενο [...] στο μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας»(Θουκ, Α.1.1-2) και «μεγαλύτερος από οποιονδήποτε προηγούμενο» (Α.21.2). Το μέγεθός του συναισθάνεται και ο Κικέρων (βλ. ΠΠ, 1.25).

¹³⁸ Πολύβιος 6.51.6-8, βλ. Μπουραζέλης, σ.σ.138-140

θάλασσας κρύβει πολλούς πειρασμούς προς τις απολαύσεις και πολυδάπανους και με τάση προς τη νωθρότητα»¹³⁹.

Αποτελεί, σύμφωνα με τον Κικέρωνα, η συναλλαγή με τους βαρβαρικούς πληθυσμούς (οι Ετρούσκοι και οι Φοίνικες μεταξύ αυτών, πειρατές και έμποροι ναυτικοί αντίστοιχα)¹⁴⁰ μέσω της επαφής με το εκτεταμένο πλέγμα των ακτογραμμών του ελληνικού αποικισμού, αιτία προφανή για πολιτικές μεταβολές και πολλά ελαττώματα, τα οποία μπορεί να συναντήσει κανείς στις παραθαλάσσιες πόλεις¹⁴¹. Κατονομάζει μάλιστα στο πρώτο απόσπασμα του τρίτου βιβλίου «την πλεονεξία και την πολυτέλεια και την ακόρεστη επιθυμία για τα πάντα» που εισήχθησαν στην Ελλάδα από τους Φοίνικες¹⁴². Το χαρακτηριστικό που ο λογοτεχνικός Σκιπίων κατακρίνει και θεωρεί παράγοντα φθοράς και ήττας της Αθήνας και της ηγεμονίας της (μολονότι δεν την αναφέρει σε αυτό το σημείο, υπονοείται, καθώς αναμφίβολα τα νησιά ήταν δεμένα στο άρμα της¹⁴³, είτε εκούσια είτε διά της επιβολής, και άλλωστε λίγο πρωτύτερα την επικαλείται μαζί με τις πολιτειακές μεταβολές της ως «αφαιμαγμένη και γονατισμένη»¹⁴⁴, δηλαδή την θαλάσσια κινητικότητα και την εμπορική-ναυτική πολιτική, στην πραγματικότητα, όπως ήδη έχουμε περιγράψει, υπήρξε ο μηχανισμός γιγάντωσης της πόλης και το σημείο υπεροχής έναντι των υπολοίπων πόλεων κρατών. Σε απόσπασμα αβέβαιης θέσης¹⁴⁵ του πρώτου βιβλίου ήδη συναντούμε μια πρώτη παραδοχή και από τον συγγραφέα ευημερίας και ευταξίας ακόμα και στην φοινικική αποικία και μεγάλη αντίπαλο («Ούτε η Καρχηδόνα θα είχε τόση ευπορία για σχεδόν εξακόσια χρόνια χωρίς ορθές αποφάσεις και θεσμική παράδοση»¹⁴⁶.

¹³⁹ 2.8, σ.77

¹⁴⁰ Στον Θουκυδίδη, σε ακόμα μία αναφορά που πιθανώς απηχεί τον Αθηναίο στο έργο του Λατίνου, βρίσκουμε τους Φοίνικες και τους Κάρες, ως πρώτους κατοίκους των νησιών, να ενεργούν πειρατεία (Θουκ., Α. 8)

¹⁴¹ 2.9, σ.77

¹⁴² 3. Fragm. i, σ.151

¹⁴³ βλ. Θουκ., Β. 9, 4-6

¹⁴⁴ 2.2, σ.73. Την ανόρθωσε ο Δημήτριος ο Φαληρεύς» λέει αμέσως μετά για να ταυτίσει την ανασυγκρότησή της με την κατάλυση της δημοκρατίας.

¹⁴⁵ Παραδίδεται από τον Νόνιο, 526.8-10, βλ. Ντεληγιάννης, σχόλιο Fr.1, σ.305

¹⁴⁶ 1.Fragm. i, σ.69

Αλλά και αναφορικά με την πόλη του, ο Κικέρων, δείχνοντας ότι τα όρια του *mos maiorum* ήταν ο ρωμαϊκός πραγματισμός και η προσαρμοστικότητα, εν τέλει το αναγνωρίζει ως παράγοντα κυριαρχίας και μακροημέρευσης, αντιπαραβάλλοντας αμέσως ακόλουθα το μεγάλο πλεονέκτημα της επαφής με το υδάτινο στοιχείο, την δυνατότητα διακίνησης δηλαδή απεριόριστων προϊόντων προς και από τις πόλεις λιμένες¹⁴⁷, και υποστηρίζοντας πως η θέση της Ρώμης υπήρξε γεωγραφικά ιδανική, αφού ο Ρωμύλος κατόρθωσε «με περισσή προνοητικότητα και να περιλάβει τις ωφέλειες από τη θάλασσα και να αποφύγει τα μειονεκτήματα της [...] με το να εγκαταστήσει την πόλη στην όχθη ενός ποταμού [...] » και να εξασφαλίσει έτσι την εισαγωγή όλων των αναγκαίων αγαθών και από την θάλασσα και από την στεριά¹⁴⁸. Στην ηθική πραγματεία του ύφους προσωπικής επιστολής στον γιο του¹⁴⁹, μια δεκαετία αφού ξεκίνησε την συγγραφή του *Περί Πολιτείας*, *De officiis* (*Περί καθηκόντων*), είναι πια ξεκάθαρος για το ότι «όλοι εκείνοι που θα κυβερνούν την πολιτεία πρέπει να φροντίζουν ώστε να υπάρχουν άφθονα [...] πράγματα [...] απαραίτητα». «Δεν χρειάζεται εδώ να συζητήσουμε για το πώς [...]»¹⁵⁰ καταλήγει, καθώς αντιλαμβάνεται ότι η διασφάλιση της πολιτείας συναρτάται και από την διασφάλιση του εμπορίου. Όσο κι αν το απέρριπτε ηθικά, πλέον το ενέτασσε στα καθήκοντα των συνετών κυβερνόντων.

Τις επικρίσεις του προς το δημοκρατικό πολίτευμα και τα χαμηλά λαϊκά στρώματα επί αμιγώς πολιτειακών ζητημάτων ο Κικέρων έχει αρχίσει να τις εκθέτει ήδη από το πρώτο βιβλίο *Περί Πολιτείας* εκφράζοντας την παραδοξότητα, ενώ στα αριστοκρατικά πολιτεύματα ο λαός είναι ανελεύθερος, καθώς δεν δύναται να συμμετάσχει στη λήψη αποφάσεων και δεν παίρνει μέρος στην άσκηση της εξουσίας, αντίθετα στις δημοκρατίες, όταν όλα τα θέματα λύνονται από το λαό, η ισότητα τελικά να αδικεί τους πολίτες εφόσον στερείται αξιοκρατικών κριτηρίων. Ακόμα κι αν ο λαός, «αν και αυτό πρέπει να είναι το λιγότερο επιθυμητό», μπορεί, «αν δεν παρεισφρήσουν τίποτα αδικίες και πλεονεξίες», να εξασφαλίσει «κάποιο σταθερό πολίτευμα»¹⁵¹, ασφαλέστερο είναι να επιφορτίζονται οι «επιλεγμένοι και επιφανείς

¹⁴⁷ 2.9, σ.σ.77-79

¹⁴⁸ 2.10, σ.79

¹⁴⁹ Cic.Off., Χαλκωματάς, σ.35

¹⁵⁰ Cic.Off, 2. XXI (74), σ.273

¹⁵¹ 1.42, σ.43

πολίτες» με την διακυβέρνηση γιατί «όταν όλα διεκπεραιώνονται από τον λαό, όσο δίκαιος και χαλιναγωγημένος και να είναι, εντούτοις η ίδια η ισότητα είναι άδικη, καθώς δεν αναγνωρίζει κανένα βαθμό αξιοότητας»¹⁵².

Ανάλογη, άλλωστε, με αυτήν περί της πολιτικής ισότητας είναι και η αντίληψή του για την ισότητα «ενώπιον του νόμου την οποία ασπάζονται οι ελεύθεροι λαοί». «Αυτή η οποία αποκαλείται ισότητα είναι πάρα πολύ άνιση», «εξαιρετικά άνιση», γιατί αποδίδεται άκριτα «και στους άριστους και στους χειρίστους, οι οποίοι είναι αναπόφευκτο να υπάρχουν σε κάθε λαό»¹⁵³. Αυτό είναι το επιχείρημα της αριστοκρατικής τάξης που παραθέτει ο Σκιπίων-Κικέρων για να πείσει ως προς το ανεφάρμοστο της ισονομίας που ευαγγελίζεται το δημοκρατικό πολίτευμα. Παρότι, μη προερχόμενος άλλωστε ο ίδιος από συγκλητική οικογένεια, κρατά κάποια απόσταση από τους υποστηρικτές της αριστοκρατίας, καθώς αμέσως μετά θα προβάλει την ανωτερότητα του πολιτεύματος που «έχει συγκροτηθεί από όλα»¹⁵⁴, δεν αποκρούει ωστόσο το λογικό άλμα που θέλει τους χειρίστους να ενυπάρχουν μόνο στο πλήθος των χαμηλών λαϊκών στρωμάτων, γιατί και ο ίδιος ιδιοσυγκρασιακά και ιδεολογικά στηρίζει την τάξη που επιφυλάσσει για τα μέλη της λόγω χαρακτήρα και παιδείας, συνεπώς φύσει και θέσει, την αριστεία¹⁵⁵.

Αμέσως μετά την θεωρία της άδικης ισότητας, κι αφού ήδη, πέραν των όσων επισημάνσαμε στις δύο προηγούμενες παραγράφους, έχει γίνει η άδηλη αναφορά του Σκιπίωνα στην αριστοτέλεια διάκριση των πολιτευμάτων, συνεχίζοντας ο κικερώνειος πρωταγωνιστής στα βήματα του Σταγειρίτη, εκθέτει και τις παρεκκλίσεις τους¹⁵⁶ (« [...] δεν υπάρχει κανένα είδος αυτών των πολιτειών το οποίο να μην ακολουθεί μια πορεία κρημνώδη και ολισθηρή προς κάποια εκφυλισμένη παρεκτροπή του.»)¹⁵⁷. Ανάμεσα στα παραδείγματα που επικαλείται προς επίρρωση των θέσεών του στο τέλος της παραγράφου δεν αφήνει ανεκμετάλλευτη την ευκαιρία να ασκήσει κριτική στην αθηναϊκή δημοκρατία, που ορίζεται από τον συγγραφέα ως «του λαού

¹⁵² 1.43, σ.43

¹⁵³ 1.53, σ.51

¹⁵⁴ 1.54, σ.51

¹⁵⁵ βλ. Ντεληγιάννης, σ.24 και Χαλκωματάς, σ.σ.14-16

¹⁵⁶ Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1279a22-1279b10

¹⁵⁷ 1.44, σ.43

των Αθηναίων η εξουσία σε όλα τα πράγματα», υποστηρίζοντας ότι η δύναμη του λαού «μεταστράφηκε σε μανία και ασυδοσία του όχλου»¹⁵⁸.

Η λέξη όχλος για να δηλώσει τον «υπερβολικά ελεύθερο» ή απειθάρχητο στις επιταγές των αρχόντων λαό αποκτά ρόλο μοτίβου στις επόμενες παραγράφους, αρχής γενομένης από την 62^η, και έως να ολοκληρωθεί το πρώτο βιβλίο, κατά τις οποίες ο Κικέρων εκθέτει τα επιχειρήματα του και ενισχύει όσο μπορεί την άποψή του περί της υπεροχής της αριστοκρατικής τάξης και του πολιτεύματος που την εκφράζει και στην Ρώμη βρήκε την ιδανική του μορφή¹⁵⁹. Την περίοδο που ακολουθεί την κατάλυση της μοναρχίας, για την οποία άλλωστε έχει φροντίσει να εκφράσει την προτίμησή του μεταξύ των τριών απλών μορφών πολιτευμάτων¹⁶⁰, περιγράφει ως διάστημα κατά το οποίο «ο λαός ξεφάντωσε» και ο εξορισμός αθώων, η λεηλασία περιουσιών και «τα πάντα υπό τον έλεγχο του λαού» ήταν το πολιτικό σκηνικό που διαμόρφωσε η λαϊκή εξουσία¹⁶¹. Στην πραγματικότητα αυτή που περιγράφεται από τον συγγραφέα ως περίοδος κυριαρχίας του λαού δεν είναι άλλη παρά της μετάβασης από την σφαίρα του μύθου, ετρουσκικής μάλλον παράδοσης, στην αρχαϊκή εποχή της πόλης, κατά την οποία εγκαθίσταται η *res publica (libera)*¹⁶², που σημαδεύεται από την έναρξη του αγώνα των τάξεων (αναφερθήκαμε ήδη).

Η δυσπιστία του Κικέρωνα για το πολιτικό κριτήριο και την ωριμότητα του λαού είναι τέτοια που στην προσπάθεια του να αποδείξει πως η δημοκρατία εύκολα μπορεί να οδηγηθεί στην οχλοκρατία κάνει επίκληση και στην αυθεντία του Πλάτωνα, αφήνοντας για λίγο στην άκρη ακόμη και το προσωπικό του ύφος γραφής που με τόση επιμέλεια συγκροτεί ώστε να αναδείξει και τον ρωμαϊκό πολιτικό εμπειρισμό έναντι της ελληνικής θεωρητικής προσέγγισης της πολιτικής και ειδικότερα την υπαρκτή ρωμαϊκή πολιτεία πρότυπο έναντι της ουτοπικής του Αθηναίου φιλοσόφου¹⁶³, μεγάλου δασκάλου κατά τα άλλα και προτύπου και ως προς

¹⁵⁸ 1.44 σ.45

¹⁵⁹ 1.62-71, σ.σ. 59-69

¹⁶⁰ 1.54, σ.51

¹⁶¹ 1.62, σ.59

¹⁶² βλ. Μπουραζέλης, σ.σ.88-97

¹⁶³ βλ. 2.52, σ.σ.103-105

το περιεχόμενο και ως προς τη μορφή των έργων του ίδιου του Λατίνου¹⁶⁴. Επιλέγει έτσι, για να πείσει «ότι είναι δυσκολότερο να καταπραΰνεις μία θάλασσα ή μία φωτιά [...] από έναν όγλο αποχαλινωμένο από θρασύτητα [...]»¹⁶⁵, να μεταφράσει ένα χωρίο στο οποίο ο ομοίως επικριτικός για την λαϊκή εξουσία Έλληνας φιλόσοφος υποστηρίζει ότι «όταν [...] ο λαός [...] καταπιεί την ελευθερία [...] ανόθευτη, τότε τις αρχές και τους ηγέτες του, [...] τους διασύρει, τους επιτίθεται»¹⁶⁶.

Το χάος και την αναρχία που προκαλούνται όταν «οι απλοί πολίτες [...] καταφέρνουν να καταργούν οποιαδήποτε διαφορά ανάμεσα στον απλό πολίτη και στον αξιωματούχο» συνεχίζει να περιγράφει για να καταλήξει στο συμπέρασμα πως η «υπέρμετρη ελευθερία» του λαού καταλύει κάθε επιβεβλημένη, κατά τους δύο πολιτικούς φιλοσόφους, σχέση σεβασμού και υποταγής του προς κάθε μορφή πολιτικής ή κοινωνικής εξουσίας. Κι «από αυτή λοιπόν την εκτός ορίων ασυδοσία προκύπτει» η ανομία ως φυσική εξέλιξη για όσους πολίτες δεν ανέχονται άνωθεν εξουσία κι έχουν την απόλυτη ελευθερία να αποφασίζουν για τα κοινά, καθώς «τα μυαλά των πολιτών καθίστανται τόσο ιδιότροπα και μαλθακά που... αρχίζουν επίσης να αδιαφορούν για τους νόμους, με σκοπό να μην έχουν κανέναν απολύτως πάνω στο κεφάλι τους»¹⁶⁷. Ως θύματα του όγλου εξάλλου έχουν ήδη παρατεθεί τα αθηναϊκά παραδείγματα ένδοξων στρατηγών όπως ο Μιλτιάδης και ο Θεμιστοκλής, οι οποίοι αδικήθηκαν, εκδιώχθηκαν και ο μὲν πρώτος φυλακίστηκε ο δε δεύτερος κατέφυγε σε γη βαρβαρική, λόγω της αγνωμοσύνης, της ευμετάβλητης συμπεριφοράς και της σκληρότητας των Αθηναίων πολιτών προς τους ευεργέτες τους¹⁶⁸.

Ο Κικέρων πια, με το προσωπικό του ύφος, συσχετίζοντας την υπερβολική ελευθερία με τη δουλεία («η υπερβολική εκείνη ελευθερία και των λαών και των απλών πολιτών καταλήγει σε υπερβολική δουλεία»), συμπεραίνει ότι κι αυτός ο

¹⁶⁴ βλ. Ντελγιάννης, σ.σ.27-31, Στο *Περί Νόμων* ο Κικέρων βάζει τον Αττικό να του απευθύνει κάλεσμα να γράψει εκτός από την πολιτεία και για τους νόμους της όπως «[...] ο αγαπημένος σου ο Πλάτων, τον οποίον εσύ θαυμάζεις, τον βάζεις πάνω από όλους και τον λατρεύεις ιδιαιτέρως.» (ΠΝ, 1. 15, σ.23). Στο *Περί Καθηκόντων*, «[...] όπως λαμπρά το έθεσε ο Πλάτων[...]» (1.VII(22), σ.102), «είναι επομένως έξοχο αυτό που λέει ο Πλάτων[...]» (1.XIX(63), σ.134), «[...]όσοι πρόκειται να κυβερνήσουν την πολιτεία, ας έχουν κατά νου δύο διδάγματα του Πλάτωνα[...]» (1.XXV(85), σ.150), «[...] είναι πάλι έξοχα τα λόγια του Πλάτωνα [...]» (1.XXV(87), σ.152), είναι μερικές μόνο από τις επικλήσεις στο μεγάλο Αθηναίο πολιτικό φιλόσοφο.

¹⁶⁵ 1.65, σ.63

¹⁶⁶ 1.66, σ.63

¹⁶⁷ 1.67, σ.σ.63-65

¹⁶⁸ 1.4-5, σ.σ.13-14

«αδάμαστος», «θηριώδης» λαός εν τέλει γίνεται θύμα της υπέρβασης του μέτρου της ελευθερίας του, γιατί από φόβο προς τους αριστοκράτες που έχει ανατρέψει, επιλέγει συνήθως κάποιον «θρασύ», «διεφθαρμένο» ηγέτη του οποίου οι εξουσίες επεκτείνονται τόσο ώστε η έκβαση να είναι το τυραννικό πολίτευμα. Πάλι η επιλογή του ιστορικού παραδείγματος της Αθήνας και του τυράννου Πεισίστρατου δεν πρέπει να θεωρείται τυχαία¹⁶⁹. Στο τρίτο βιβλίο κι αφού έχει επιχειρηματολογήσει για την ανάγκη να υφίσταται κυριότητα του λαού για να λογίζεται μια πολιτεία ως τέτοια¹⁷⁰, τα ολέθρια αποτελέσματα της απόλυτης κυριότητάς του εκφράζει μέσω των συνδιαλεγόμενων πρωταγωνιστών του από κοινού. Μάλλον ρητορικά ρωτά ως Σκιπίων, αν «μιλάμε όντως για μία πολιτεία», «όταν όλα [...] βρίσκονται υπό τον έλεγχο του λαού» και «το πλήθος τιμωρεί οποιονδήποτε θέλει, όταν κλέβουν, αρπάζουν, κρατούν και κατασπαταλούν ό,τι θέλουν», για να απαντήσει ως Λαίλιος ότι είναι «απολυταρχία του πλήθους» η υπό τον πλήρη έλεγχό του πολιτεία ή αλλιώς τυραννία του όχλου. Γιατί χωρίς την συνοχή των νόμων εξουσιάζει ένα «αηδιαστικό» και «φρικαλέο [...] τέρας το οποίο μοιάζει στην όψη και στο όνομα με τον λαό»¹⁷¹.

Οι αξιολογικές κρίσεις του Κικέρωνα βασίζονται σε κριτήρια ηθικής φύσης. Οι τέσσερις αρετές των στωικών και η εντιμότητα σε σχέση με αυτές¹⁷², που παραθέτει εκλατινισμένες στο *Περί Καθηκόντων*¹⁷³, διαπερνούν όλες του τις αποφάνσεις. Η Αθήνα δεν είναι αρνητικό πρότυπο εξαιτίας κάποιας προσωπικής εμπάθειας. Η υποχώρηση της αριστοκρατικής τάξης έναντι των διεκδικήσεων του πλήθους είναι που την καθιστά τέτοιο. Γιατί το πλήθος έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που δεν του επιτρέπουν να πληροί τις ηθικές προδιαγραφές των αρίστων. Δεν έχει ενδιασμό ο υπερασπιστής αυτός του ρωμαϊκού ιδεώδους να αναγνωρίσει αξιέπαινες και προς μίμηση στιγμές ακόμα και του αθηναϊκού δήμου, αρκεί αυτές να έχουν ως πυξίδα την στοίχιση πίσω από παραινήσεις και συμβουλές ανδρών μεγάλου ηθικού ακεραιότητας. Χαρακτηριστική είναι, στο *Περί Καθηκόντων* πάλι, η επαινετή απόρριψη από την αθηναϊκή εκκλησία της πυρπόλησης

¹⁶⁹ 1.68, σ.65

¹⁷⁰ 3.43-44, σ.σ.147-149

¹⁷¹ 3.45, σ.149

¹⁷² Χαλκωματάς, σ.71, Φρόνηση, δικαιοσύνη, ανδρεία, ευπρέπεια (αντί σωφροσύνης στην κικερώνεια ανάπλαση των φιλοσοφικών όρων).

¹⁷³ 1.V(15-17), σ.σ.94-97

του ανελκυσμένου στο Γύθειο στόλου των Λακεδαιμονίων (μυστική πληροφορία την οποία ο Θεμιστοκλής εκμυστηρεύτηκε στον Αριστείδη), η οποία εμπιστεύθηκε το κύρος και την εντιμότητα ενός αξιόλογου άνδρα που πρέσβευε ότι το συμφέρον δεν μπορεί να συμβαδίζει με το ανέντιμο¹⁷⁴.

Σε αυτό το πλαίσιο φαίνεται ο κικερώνειος Σκιπίων να επιφυλάσσει και μια πιο επιεική και διαλλακτική στάση ως προς το δημοκρατικό πολίτευμα, αντιτείνοντας στον συνομιλητή του Μόμμιο το παράδειγμα της πολιτείας της Ρόδου. Μολονότι παραμένει ανυποχώρητος στην θέση ότι το «δημοκρατικό σύστημα διακυβέρνησης [...] από αυτές τις τρεις μορφές πολιτειών (ήδη αναφέραμε τη διάκριση των τριών απλών πολιτευμάτων, μοναρχίας, αριστοκρατίας, δημοκρατίας)¹⁷⁵ είναι αυτή την οποία θα έπρεπε να επιδοκιμάσουμε λιγότερο»¹⁷⁶, των Ροδίων η πολιτεία δεν είναι «καθόλου καταφρονητέα». Σε αυτήν «όλοι οι πολίτες ήταν για κάποιες περιόδους πληβείοι και οι ίδιοι για κάποιες άλλες περιόδους συγκλητικοί», εναλλασσόμενοι επ' αμοιβή στις πολιτικές, δικαστικές και διοικητικές θέσεις, όπως περιγράφει, για να αποφανθεί ότι σύγκλητος και πλήθος έφτασαν να ταυτίζονται σε ισχύ και σπουδαιότητα, σε μία δυστυχώς ελλιπή παράγραφο¹⁷⁷ που δε μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε περαιτέρω έπαινο ή άρση.

Η κληρονομιά της Σπάρτης.

Κι όσο ο αντίλαλος από τον 5^ο και 4^ο αιώνα της ναυτικής Αθήνας και του πολιτεύματός της με την απόλυτη λαϊκή κυριαρχία πρέπει να συναγείρει τους διαχειριστές των κοινών της Ρώμης για τους κινδύνους που ελλοχεύουν, τόσο η παράδοση της μεγάλης της αντιζήλου μετά από τα μηδικά και αντιπάλου κατά τη διάρκεια «εκείνου του μεγάλου πολέμου τον οποίο διεξήγαγαν οι Αθηναίοι και οι Λακεδαιμόνιοι με τη μέγιστη ανάμεσά τους αγριότητα»¹⁷⁸, με την σιδηρά της πειθαρχία και την ευνομία πρέπει να τους εμπνέει για το πώς οι *patres* αναδείχθηκαν

¹⁷⁴ Cic.Off, 3. XI(49), σ.σ.318-319

¹⁷⁵ 1.42

¹⁷⁶ 3.47, σ.151

¹⁷⁷ 3.48, σ.151

¹⁷⁸ 1.25, σ.29

κατά την ενηλικίωση της πόλης ανώτεροι ακόμη και των καλών πρακτικών. Το πρότυπο της Σπάρτης, πότε εκφρασμένο και πότε υπονοούμενο, διατρέχει την συλλογιστική πορεία του Κικέρωνα στην ανάλυση των σταδίων της εξέλιξης της Res Publica. Επανέρχεται σε αυτό κάθε φορά που θέλει να προσθέσει ο συγγραφέας έναν λίθο στη δόμηση του απaráμιλλου μεικτού ρωμαϊκού πολιτεύματος, όπως αυτό έστεκε πριν την κρίση της εποχής του. Η γερουσία ως μια άλλη σύγκλητος, οι έφοροι ως αδέκαστοι αξιωματούχοι, η βασιλική διαρχία ως δύο πρότεροι ύπατοι και ο Λυκούργος, το πρότυπο σοφού ανδρός και νομοθέτη, ως ένας, ίσως να συμφωνούσε ο Γκαίτε, πρόγονος εκλεκτικής συγγένειας του Σκιπίωνα Αιμιλιανού αλλά και όλου του πολιτικού πανθέου, αναλογίες που κατατείνουν στο σχήμα του μαθητή που ξεπέρασε το δάσκαλο.

Στην 50^η παράγραφο του πρώτου βιβλίου η απορία του κικερώνειου Σκιπίωνα για το πώς η Σπάρτη κατάφερνε «να επιτυγχάνει να έχει καλούς και δίκαιους βασιλείς, ενώ ήταν υποχρεωτικό να ορίζεται βασιλιάς οποιοσδήποτε είχε γεννηθεί στη βασιλική οικογένεια», επιφυλάσσει μια κριτική αριστοτέλειας απήχησης¹⁷⁹ για το γεγονός ότι η κληρονομικότητα υποσκελίζε την αξιότητα. Εντούτοις το ότι «θεωρείτο ότι ξεχώριζε στην οργάνωση της πολιτείας»¹⁸⁰ αποτελεί σε κάθε περίπτωση αναγνώριση του κύρους της Λακεδαιμόνως, οφειλόμενο εν μέρει και στην παλαιότητα του κράτους και των θεσμών του. Οι μακριές ρίζες στον χρόνο υποδηλώνονται στο δεύτερο βιβλίο, όπου αφιερώνοντας μια ενότητα στον Ρωμύλο και την δράση του ανάμεσα στο μύθο και την ιστορία, από την ίδρυση της Ρώμης ως την εγκαθίδρυση σε αυτήν θεσμών¹⁸¹, συγκρατημένα μεν σαφώς δε αναγνωρίζει ο συγγραφέας ότι ο μυθικός βασιλιάς «πρώτος αντιλήφθηκε και κατανόησε αυτό που ο Λυκούργος της Σπάρτης είχε αντιληφθεί λίγο πριν,» την σπουδαιότητα της επικουρικής παρουσίας ενός συμβουλίου πλάι στην βασιλική εξουσία («πολύ καλύτερα [...], εάν το κύρος κάποιου άριστου άνδρα συνδυαστεί με εκείνη τη δύναμη της απόλυτης εξουσίας»¹⁸²). Ο Κικέρων, για να ενισχύσει τον ισχυρισμό του περί υιοθέτησης των γνωρισμάτων της τέλει μορφής της μεικτής πολιτείας ήδη από τις απαρχές της πόλης και της μεταβίβασής τους από γενιά σε γενιά, προεκτείνει χρονικά

¹⁷⁹ Πολ. 2.9.1270b.39-41, βλ. Ντεληγιάννης, σχόλιο 50.4-7, σ.276

¹⁸⁰ 1.50, σ.49

¹⁸¹ 2.4-20

¹⁸² 2.15, σ.81

τον παραλληλισμό του Πολύβιου ανάμεσα στο πολίτευμα του Λυκούργου και την *Res Publica*¹⁸³ και αποδίδει σε ένα συμβούλιο μονάρχη σχεδόν τον χαρακτήρα της Συγκλήτου («ούτως ειπείν γερουσία»).

Το χρονικό προβάδισμα της Σπάρτης έναντι της Ρώμης προσδιορίζει με ακρίβεια λίγο παρακάτω ο Λατίνος, όταν, στην προσπάθειά του να ταξινομήσει στον ιστορικό χρόνο τη μυθική μορφή του Ρωμύλου (ώστε να τον εξυψώσει εις έτι, καθώς θεοποιήθηκε στην ρωμαϊκή λαϊκή παράδοση παρόλο που «η εποχή του [...] ήταν [...] όταν τα γράμματα και η μάθηση είχαν ήδη εδραιωθεί»), τοποθετεί την ίδρυση της πόλης του «στον δεύτερο χρόνο της έβδομης Ολυμπιάδας», ενώ «ο Λυκούργος ξεκίνησε να γράφει τους νόμους» της πολιτείας των Λακεδαιμονίων εκατόν οκτώ χρόνια πριν την πρώτη Ολυμπιάδα¹⁸⁴. Ταυτόχρονα, βέβαια, φανερώνεται με αυτήν την ετερόφωνη χρονολόγηση της πόλης από τον συγγραφέα «η προσπάθεια εξασφάλισης μιας ρωμαϊκής ένδοξης καταγωγής ταυτόχρονα εντός κι εκτός του κύκλου των Ελλήνων»¹⁸⁵.

Σε κάθε περίπτωση, ακόμα και τον 1^ο αιώνα πια κατά τον οποίο η Ρώμη είναι η αδιαμφισβήτητη ηγεμονική δύναμη της Μεσογείου, ο Κικέρων μέσω του Σκιπίωνά του αναγνωρίζει πως συνολικά η Ελλάδα προηγήθηκε πολιτισμικά, καθώς «η εποχή του Ρωμύλου έπεσε σε αυτή την περίοδο κατά την οποία η Ελλάδα έβριθε ήδη από ποιητές και μουσικούς»¹⁸⁶. Η παραδοχή για την πολιτισμική εξέλιξη των Ρωμαίων μέσω των ελληνικών γραμμάτων και τεχνών επαναλαμβάνεται με την υπόμνηση ότι κατά την βασιλεία του Μάρκιου Άγκου «εισέρρευσε σε αυτή την πόλη από την Ελλάδα [...] ένας τεράστιος ποταμός από διάφορες διδασκαλίες και τέχνες»¹⁸⁷. Ο ίδιος ο διάδοχος του Άγκου άλλωστε, Λεύκιος Ταρκύνιος, δεν ήταν άλλος από τον Δημάρατο από την Κόρινθο, στην επιλογή του οποίου βρίσκει συνέχεια η ρωμαϊκή καινοτομία ανάδειξης του βασιλιά με την αποδοχή και συγκατάθεση του λαού¹⁸⁸.

Ο Κικέρωνας αναδεικνύει την εισαγωγή αυτής της καινοτομίας στον ρωμαϊκό πολιτικό βίο ήδη με την σκιπιωνεία εξιστόρηση (αντιποίηση ιστορίας από το μύθο)

¹⁸³ Πολ. Ιστ. 6.10.13-14, βλ. Ντεληγιάννης, σχόλιο 15.14-17, σ.325

¹⁸⁴ 2.18, σ.83

¹⁸⁵ Μπουραζέλης, σ.86

¹⁸⁶ 2.18, σ.83

¹⁸⁷ 2.34, σ.91

¹⁸⁸ 2.34-35, σ.σ.91-93

της μετά τον Ρωμύλο πορείας της πόλης. Η περίοδος του πρωτόφαντου συστήματος («ανήκουστο σε άλλους λαούς») της μεσοβασιλείας και η βούληση του νεογενή λαού για βασισμένη στην αξιοσύνη («πρέπει να αναζητείται η αρετή και η σοφία σ' έναν βασιλιά και όχι η καταγωγή») ανακήρυξη οριστικού βασιλιά που οδηγούν στη διαδοχή του στέμματος από τον Πομπήλιο Νουμά επιστρατεύονται ως αφήγημα από τον συγγραφέα για τη διακριτέα αλλά και επαινετέα ρωμαϊκή χάραξη πολιτικής, καθώς οι Ρωμαίοι, «ακόμη ακαλλιέργητοι τότε, αντιλήφθηκαν [...] κάτι το οποίο διέφυγε στον Λυκούργο τον Λακεδαιμόνιο»¹⁸⁹. Μια τέτοια επισήμανση αποκτά ακόμα μεγαλύτερη αξία παρακολουθώντας στην συνέχεια της συγγραφής τον Λατίνιο πολιτικό διανοητή να επανέρχεται στον Σπαρτιάτη θρυλικό νομοθέτη όποτε αναζητά ένα σημείο αναφοράς για να εξάρει τα χαρακτηριστικά που έλαβε το σύστημα διακυβέρνησης της Ρώμης στη μορφή της Res Publica.

Σε μια ευθεία αναγνώριση του σπαρτιατικού πολιτειακού προτύπου μέσω του λογοτεχνικού Σκιπίωνά του, αποφαίνεται ότι όπως ο Λυκούργος «έτσι και οι δικοί μας, ακολουθώντας αυτή την ίδια ακριβώς ιδέα και μεταφράζοντας τον δικό του όρο, αυτούς που εκείνος ονόμασε γέροντες τους ονόμασαν γερουσία»¹⁹⁰. Κι όχι μόνο ως προς την σύγκλητο αλλά και ως προς άλλα κοινά χαρακτηριστικά των συστημάτων διακυβέρνησης Σπάρτης και Ρώμης, ο νομοθέτης των Λακεδαιμονίων δεσπόζει στην αφήγηση ως φάρος αφενός που λούζει με φως κύρους τις μεταρρυθμίσεις που οδήγησαν στην πολιτεία του Κικέρωνα («και την ίδια σχεδόν άποψη είχε κι εκείνος ο πανάρχαιος Λυκούργος»¹⁹¹), αφετέρου ως το μέτρο σύγκρισης που υπερέβη ο ρωμαϊκός πολιτικός εμπειρισμός («Κι ούτε καν το νομοθετικό σύστημα του Λυκούργου δεν κατάφερε να συγκρατήσει τα χαλινάρια στους Έλληνες»¹⁹²) προς την αφομοίωση των καλύτερων στοιχείων κάθε πολιτεύματος και της αρμονικής συνύπαρξής τους στην τέλεια μορφή της Res Publica («αυτό που είναι μοναδικό χαρακτηριστικό της δικής μας πολιτείας και το οποίο τίποτα δεν μπορεί να το ξεπεράσει σε σπουδαιότητα, αυτό θα προσπαθήσω να εξηγήσω»¹⁹³).

¹⁸⁹ 2.23-24, σ.σ.85-87

¹⁹⁰ 2.50, σ.103

¹⁹¹ 2.42, σ.97

¹⁹² 2.58, σ.109

¹⁹³ 2.42, σ.97

Το ρωμαϊκό πολίτευμα: το ιδεώδες

Η Ρώμη είναι η πόλη που ήρθε να διορθώσει τις αδυναμίες και να ξεπεράσει τον σπαρτιατικό πήχη στα πολιτειακά ζητήματα, αλλά και στην στρατιωτική αποτελεσματικότητα σαφώς, κατά τον Κικέρωνα¹⁹⁴, που ξεκινά να προσεγγίζει θεωρητικά στο πρώτο βιβλίο του *Περί Πολιτείας* το ιδανικό σύστημα διακυβέρνησης, το οποίο αποτελεί τον τέλειο συνδυασμό στοιχείων από τη μοναρχία, την αριστοκρατία και τη δημοκρατία. Στη συνέχεια, στο δεύτερο βιβλίο, προτάσσει την πρακτική του εφαρμογή που στάθηκε δυνατή, καθώς το παράδειγμα της *Res Publica Romana* μετουσίωσε ένα τέτοιο σύστημα που εξασφάλισε ευημερία στον λαό¹⁹⁵. Στο *Περί Νόμων* εξάλλου, στον έτερο πολιτικό-φιλοσοφικό του διάλογο, που συνέθεσε ως συνέχεια και συμπλήρωμα του *Περί Πολιτείας*¹⁹⁶, ο συγγραφέας, είτε ο ίδιος («έχω παρουσιάσει στα έξι προηγούμενα βιβλία μου τις απόψεις μου σχετικά με την ιδανική πολιτεία»¹⁹⁷) είτε μέσω του συνομιλητή του, Αττικού, («εφόσον έχεις γράψει για το ιδανικό πολίτευμα της πολιτείας»¹⁹⁸) επιβεβαιώνει την κρίση του για το ιδανικό πολίτευμα της ρωμαϊκής πολιτείας.

Πριν περάσει στην παράθεση των εξελίξεων και των μεταρρυθμίσεων που το καθόρισαν και στην περιγραφή αυτού του πολιτεύματος, στο πρώτο βιβλίο του *Περί Πολιτείας*, ο Κικέρων παραθέτει τον ορισμό της πολιτείας. Για τον Κικέρωνα - Σκιπίωνα το πλήθος των ανθρώπων οφείλει να συναθροίζεται υπό τους όρους του δικαίου¹⁹⁹ και έχοντας συμφωνήσει πως ο στόχος τους είναι το κοινό καλό. Το ανθρώπινο είδος είναι έτσι φτιαγμένο από τη φύση του για να συνέρχεται σε ομάδες και να αποφασίζει από κοινού²⁰⁰. Λίγο παρακάτω μπορούμε να αντιπαραβάλλουμε τα λόγια του Σκιπίωνα με την αριστοτελική διάκριση των πολιτειών, καθώς αναφέρει πως οι λαοί που αποτελούν συνάθροιση πλήθους, οι κοινωνίες που αποτελούν

¹⁹⁴ «Το ότι οι ανδριάντες που βλέπουμε στην πόλη μας φέρουν στρατιωτική περιβολή μαρτυρά το πάθος μας για πολεμική δόξα.» (ΠΚ, 1. XVIII (61), σ.133)

¹⁹⁵ Ντελγιάννης, σ.23

¹⁹⁶ Ντελγιάννης, ΠΝ, σ.3

¹⁹⁷ Cic.Leg., 3.4, σ.127

¹⁹⁸ Cic.Leg, 1.15, σ.23

¹⁹⁹ 6.13, σ.185

²⁰⁰ Φύσει συνάθροιση – Αριστοτέλης βλ. σ.σ.28-29 Berti, ΠΠ, 1, 39, σ.41

οργάνωση λαών και οι πολιτείες που κυριαρχούνται από το λαό, πρέπει να κυβερνώνται από κάποια αρχή ανώτερη, η οποία θα παίρνει τις αποφάσεις και θα έχει ως σημείο αναφοράς την αιτία που δημιούργησε την πολιτεία²⁰¹.

Ο ρήτορας και φιλόσοφος προκρίνει το ρωμαϊκό πρότυπο και αποδίδει σε όλο το έργο του τα πρωτεία στην ρωμαϊκή πρακτικότητα έναντι της ελληνικής θεωρίας. Από τα κείμενα του απουσιάζουν πάσης φύσης όροι – δάνεια της ελληνικής γλώσσας, εκτός από εκείνους που έχουν τη λειτουργία τεχνικών όρων, καθώς και εκείνους που τους περιβάλλει με διάθεση υποτιμητική ή επιτιμητική αντιπαραθέτοντάς τους με τους αντίστοιχους λατινικούς²⁰². Επιλέγει ακόμη και να ασκήσει κριτική στο έργο του Πλάτωνα, με πλάγιο τρόπο βέβαια, μέσω των λόγων του Σκιπίωνα και του Λαίλιου, θέτοντάς στο επίκεντρο της κριτικής του τον φανταστικό, ουτοπικό χαρακτήρα της Πολιτείας που περιγράφει ο Πλάτων²⁰³, σε αντίθεση με την υπαρκτή, ιδανική πολιτεία, την οποία περιγράφει ο Κικέρων²⁰⁴. Επίσης, σε διαφορετικό σημείο, η διαφωνία τους μεταφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι δύο φιλόσοφοι φαίνονται να αναφέρονται και να αναλύουν τους θεσμούς του γάμου και της περιουσίας, όπου ο Κικέρων φέρεται να απορρίπτει τα όσα υποστηρίζει ο Πλάτων για κατάργηση του θεσμού του γάμου και ανάδειξη της κοινοκτημοσύνης σε πλαίσιο θεσμών. Στην 65η παράγραφο του πρώτου βιβλίου γίνεται ευθεία αναφορά στον Πλάτωνα και την Πολιτεία του, («το οποίο περιγράφεται στον Πλάτων με εξαιρετικό τρόπο»)²⁰⁵, σχολιάζοντας τα ελαττώματα του λαού (όχλου), ο οποίος «αποχαλινωμένος από θρασύτητα» μπορεί να οδηγήσει την πόλη στο χάος και την αναρχία. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται πως το έργο του Πλάτωνα άσκησε έντονη επίδραση σε εκείνο του Κικέρωνα²⁰⁶.

Στο ιδανικό πολίτευμα, αν και έχει ενδοιασμούς αρχικά, ο Κικέρων καταλήγει πως οι φιλόσοφοι οφείλουν να συμμετάσχουν ενεργά, είτε ιδρύοντας νέες πόλεις είτε διατηρώντας αυτές που έχουν ιδρυθεί. Αιτιολογεί στη συνέχεια τη θέση του υποστηρίζοντας πως πρόκειται για τη μόνη ασχολία σχετικά με την πόλη, η οποία

²⁰¹ Cic.Rep., 1, 41-42 σ.41

²⁰² Ντεληγιάννης, σ.27

²⁰³ 2.3, σ.73

²⁰⁴ 2.51-52, σ.σ.103-105

²⁰⁵ 1. 65, σ.63

²⁰⁶ Ντεληγιάννης, σ.σ.29-30

έχει τόσο υψηλή αξία που μπορεί να συγκριθεί μόνο με την ενασχόληση με τα θεία²⁰⁷. Επανερχεται παρακάτω, μέσω των λόγων του Σκιπίωνα, αναφερόμενος στην ιδανική ρωμαϊκή πολιτεία, όπου μόνο εκεί η ελευθερία του λαού είναι ουσιαστική και ισούται με τη λαϊκή εξουσία, κρίνοντας πως η ενεργός συμμετοχή είναι απαραίτητη προϋπόθεση, υπό προϋποθέσεις, όπως η παλαιότητα και ο πλούτος των αριστοκρατικών οικογενειών. Σε αυτή την πρότυπη πολιτεία, όταν προκύπτουν διαφωνίες συμβαίνει γιατί διαφέρουν τα συμφέροντα ενώ η ισότητα επικρατεί μόνο ως προς τους νόμους και όχι ως προς τα πλούτη, εφόσον οι ικανότητες των πολιτών είναι άνισες²⁰⁸. Ο νόμος είναι αυτός που συνδέει τους πολίτες και η ισονομία είναι αναφαίρετο δικαίωμα τους. Η ισοπολιτεία ορίζει πως έστω τα δικαιώματα των πολιτών πρέπει να είναι ίσα, καθώς ούτε ο πλούτος μπορεί να μοιραστεί το ίδιο ούτε οι ικανότητές τους²⁰⁹.

Η αριστοκρατική τάξη εξάιρεται από τον συγγραφέα, απαρέγκλιτο υποστηρικτή της όπως είδαμε εξάλλου, καθώς αυτή αποτελεί τη χρυσή τομή για την εύρυθμη και εύτακτη λειτουργία και προστασία της πολιτείας. Η ισονομία, την οποία ευαγγελίζονται οι ελεύθεροι λαοί και η οποία αποτελεί την ακμή του δημοκρατικού πολιτεύματος, αποτελεί μια ουτοπία. Οι «πολλοί» είναι φύσει χειρίστοι από τους αρίστους, μετατρέποντας την ισότητα των πολιτών σε ουσιαστική ανισότητα. Αυτή είναι η ταυτοτική ιδεολογική διαφορά του αριστοκρατικού πολιτεύματος από την αθηναϊκή δημοκρατία, σύμφωνα με τον κικερώνειο Σκιπίωνα, ενώ απορρίπτει σαφέστατα την άμεση δημοκρατία: «αν έπρεπε να επιλεγεί ένα μόνο πολίτευμα και στη απλή μορφή του, θα διάλεγα τη βασιλεία»²¹⁰.

Έως να ολοκληρωθεί το πρώτο βιβλίο²¹¹, ο Κικέρων εκθέτει τα επιχειρήματα των υποστηρικτών των τριών απλών μορφών πολιτευμάτων και παράλληλα προβαίνει στην άρση τους για να καταλήξει στην ιδανική πολιτεία που προκύπτει από την σύνθεση των πλεονεκτημάτων των προαναφερθέντων και μετουσιώνεται στο πολιτειακό παράδειγμα του παρελθόντος της Ρώμης. Πιο συγκεκριμένα, μέσω του λογοτεχνικού Σκιπίωνα, ισχυρίζεται πως όταν ο βασιλιάς γίνει άδικος και

²⁰⁷ 1.12, σ.19

²⁰⁸ 1.47, σ.σ.45-47

²⁰⁹ 1.49, σ.47

²¹⁰ 1.54, σ.51

²¹¹ 1.62-71, σ.σ. 59-69

μεταμορφωθεί σε τύραννο, οι αριστοκράτες είναι αυτοί που μπορούν να προτείνουν την ιδανική λύση. Τη βασιλεία διαδέχεται η εξιδανικευμένη αριστοκρατία, ένα συμβούλιο επιφανών πολιτών που αν και διακατέχεται από πατερναλιστικά χαρακτηριστικά, έχει ως στόχο την ευημερία του λαού.

Ολοκληρώνοντας το πρώτο βιβλίο²¹², ο Κικέρωνας, μέσω των λόγων του Σκιπίωνα, παρουσιάζει σε βάθος πλέον τα χαρακτηριστικά της ιδανικής για τον ίδιο πολιτείας, προβάλλοντας το ρωμαϊκό πολίτευμα, με το οποίο δεν μπορεί να συγκριθεί κανένα άλλο, ούτε στην οργάνωση, ούτε στη δομή, ούτε στις συνήθειες. Πρόκειται για ένα ισορροπημένο πολίτευμα, το οποίο συνδυάζει αρμονικά τα καλύτερα χαρακτηριστικά των τριών απλών μορφών πολιτευμάτων («Αυτό το πολίτευμα κατ' αρχάς χαρακτηρίζεται από μια κάποια ισότητα την οποία μετά βίας μπορούν να στερηθούν οι ελεύθεροι άνθρωποι για μεγάλο διάστημα. Έπειτα παρουσιάζει σταθερότητα»). Εισάγοντας στο δεύτερο βιβλίο του *Περί Πολιτείας*, ο κικερώνειος Σκιπίων συνεχίζει να υπερασπίζεται το εξιδανικευμένο ρωμαϊκό πολίτευμα, μεταφέροντας λόγια του Κάτων²¹³. Όπως τονίζει, δεν εγκαθιδρύθηκε από τη (φύσει αδύνατο να προνοήσει για τα πάντα) διάνοια ενός μόνο νομοθέτη, όπως «ο Μίνως στην πολιτεία των Κρητών, ο Λυκούργος σε αυτή των Λακεδαιμονίων, και των Αθηναίων [...] άλλοτε ο Θησεύς, άλλοτε ο Δράκων, άλλοτε ο Σόλων, άλλοτε ο Κλεισθένης, άλλοτε πολλοί άλλοι», αλλά μέσω της συλλογικότητας και της συνέχειας («η δική μας όμως πολιτεία δεν διαμορφώθηκε από την ικανότητα ενός άνδρα αλλά πολλών, και δεν εδραιώθηκε στη διάρκεια της ζωής ενός ανθρώπου, αλλά μέσα σε πολλούς αιώνες και γενιές»)²¹⁴.

Στο δεύτερο βιβλίο, άλλωστε, του *Περί Καθηκόντων*²¹⁵, εντοπίζουμε την πιο σαφή διατύπωση του Κικέρωνα για την πολιτεία, έτσι όπως έχει οριστεί στο *Περί Πολιτείας*, σύμφωνα με τους ιδεολογικούς αρμούς που τη διέπουν. Ύψιστο καθήκον των κυβερνητών της είναι να διασφαλίζουν, με όλα τα ηθικά εχέγγυα που η μορφή του σωστού πολίτη διαθέτει, την ιδιοκτησία (είναι θεμιτή και απρόσκοπτη δυνατότητα πλουτισμού βέβαια, αλλά με φειδώ και σύνεση, άρα ένας έλεγχος και μια πολιτική συγκράτησης των ανερχόμενων οικονομικά τάξεων πρέπει να υφίσταται)

²¹² 1.69-71, σ.σ.67-69

²¹³ Κάνει χρήση μάλλον των *Origines* Ρωμαίου πολιτικού. Βλ. Ντεληγιάννης, σ.31

²¹⁴ 2. 2, σ.73

²¹⁵ Cic.Off., 2.78-85, σ.σ.276-282

και κατ' επέκταση τα κριτήρια απόδοσης της ιδιότητας του πολίτη. Επίσης στο δεύτερο βιβλίο του *Περί Καθηκόντων*²¹⁶, συνοψίζει ο Λατίνος συγγραφέας την πολιτική του θέση για το πώς πρέπει να τηρείται η σταθερότητα στην πολιτεία. Εμποτισμένος από τα θέσφατα, από τις αμετακίνητες επιταγές της αριστοκρατικής τάξης, κρίνει την αναδιανομή και την παραγραφή (Σόλων – Αθήνα) ως υπονομευτικές πράξεις για τα θεμέλια τα ίδια, όπου εδώ ορίζονται ως τέτοια η ομόνοια και η ισονομία (επαναλαμβανόμενο μοτίβο), ότι μπορούν δηλαδή να γκρεμίσουν την πολιτεία. Πριν από οποιαδήποτε ανθρωπιστική διάθεση ευεργεσίας – ανακούφισης των ανίσχυρων, ο Κικέρων τοποθετεί ως πρώτιστο ζητούμενο κι απαράβατο όρο στην λειτουργία της πολιτείας, την διατήρηση της ιδιωτικής περιουσίας.

Από τη 14^η ως τη 19^η παράγραφο του δευτέρου βιβλίου του *Περί Πολιτείας* ο Σκιπίων αφηγείται τα όσα έχουν προηγηθεί στην ιστορία της Ρώμης, όταν βασίλευε ο Ρωμύλος, ένας άριστος άνδρας, ο οποίος κατείχε την απόλυτη εξουσία, κατά το πρότυπο της Σπάρτης και του Λυκούργου, και ταυτόχρονα ευσεβής στους θεούς και τους οιωνούς. Η αναφορά στο Ρωμύλο διευκολύνει την αφήγηση και αναδεικνύει την ηγετική μορφή ενός σπουδαίου Ρωμαίου ηγέτη. Ο Ρωμύλος «σχεδίασε τη διαίρεση των πληβείων σε πελάτες των επιφανών πολιτών [...], και ασκούσε έλεγχο επάνω τους, όχι με τη βία και τις σωματικές ποινές αλλά με την επιβολή προστίμων» ενώ υπήρξε ηγέτης που έδωσε βάρος, ταυτόχρονα, στη θρησκεία και τη σύγκλητο («είχε θέσει τους δύο αυτούς έξοχους στυλοβάτες της πολιτείας, τους οιωνούς και τη σύγκλητο»)²¹⁷.

Τη βασιλεία του άξιου Ρωμύλου διαδέχτηκε μια αριστοκρατική τάξη με πατρικά χαρακτηριστικά, που αποτέλεσε τη Γερουσία. Επρόκειτο για ένα σώμα κυβερνητικό σε ρόλο θεσμικού εγγυητή, το οποίο επινόησε ένα «νέο και ανήκουστο σε άλλους σύστημα της εισαγωγής μιας μεσοβασιλείας», ένα σύστημα που και ο ίδιος ο Λυκούργος δεν είχε φανταστεί και το οποίο αποδεικνύει πόσο σοφά έπραξαν οι Ρωμαίοι εφόσον «αντιλήφθηκαν ότι πρέπει να αναζητείται η αρετή και όχι η καταγωγή»²¹⁸. Οι βασιλείς μετά τον Ρωμύλο επίσης επαινούνται για το έργο και τις δράσεις τους από τον Κικέρωνα. Για τη διαδοχή του ενός από τον άλλο μεσολαβεί η

²¹⁶ Cic.Off., 2. 73, σ.σ.271-272

²¹⁷ 2.14-19, σ.σ.81-83

²¹⁸ 2.23-25, σ.σ.85-87

λαϊκή έγκριση και η ανάθεση της βασιλείας προκύπτει κατόπιν συνέλευσης, η οποία κάποιες φορές είχε και την αποκλειστικότητα λήψης συγκεκριμένων αποφάσεων («ζήτησε τη συγκατάθεση του λαού κατά φατρίες για την επιβεβαίωση της εξουσίας του», «κάποιες αρμοδιότητες έπρεπε να αποδοθούν στο λαό» «δεν τόλμησε να κάνει χρήση ούτε καν των βασιλικών εμβλημάτων χωρίς τη συγκατάθεση του λαού»)²¹⁹.

Όταν ο Λεύκιος Ταρκύνιος εκλέχθηκε βασιλιάς «παμψηφεί από το λαό», επέκτεινε τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς και οργάνωσε τις τάξεις, σύμφωνα με τα ελληνικά πρότυπα («και οι Κορίνθιοι επίσης είχαν κάποτε στο παρελθόν την επιμέλεια της ανάθεσης ίππων που ανήκαν στην πολιτεία σε ιππείς [...] ανύπανδρες γυναίκες»)²²⁰. Εξαίρεση αποτέλεσε ο πρώτος βασιλιάς των Ρωμαίων που δεν πήρε την εντολή της λαϊκής βούλησης, υπήρξε ο Σέρβιος Τύλλιος, εκπαιδευμένος «με την πλέον εκλεκτή μέθοδο των Ελλήνων». Οι μεταρρυθμίσεις στις οποίες προχώρησε ήταν αριστοκρατικού προσανατολισμού και σε αυτές συναντάμε σαφέστατη διάκριση του ρωμαϊκού πολιτεύματος από την αθηναϊκή δημοκρατία εξασφαλίζοντας την εξουσία των λίγων έναντι της βούλησης των πολλών: «φρόντισε για κάτι το οποίο πρέπει πάντοτε να εξασφαλίζεται σε μια πολιτεία, δηλαδή να μην κατέχουν τα μέλη της που υπερισχύουν σε αριθμό την ισχυρότερη δύναμη»²²¹.

Το πρότυπο του ηγέτη.

Ο Θουκυδίδης είχε αποδώσει και στην τύχη μερίδιο ευθύνης για την αντίθετη έκβαση του πολέμου από αυτήν που είχε προγνώσει ο Περικλής²²². Ο αστάθμητος αυτός παράγων δεν αφήνεται ασχολίαστος από τον Κικέρωνα καθώς κρίνει πως αποτελεί σημαντικό παράγοντα στο πλάι των εμπνευσμένων ηγεσιών για την επισφράγιση της ρωμαϊκής υπεροχής. Πιο συγκεκριμένα, στην 30^η παράγραφο του δευτέρου βιβλίου *Περί Πολιτείας* διαβάζουμε: «και θα καταλάβεις ότι ο ρωμαϊκός λαός εδραιώθηκε όχι από τύχη αλλά από την ευβουλία του και το σύστημα των αξιών του, χωρίς όμως να έχει και την τύχη εναντίον του»²²³. Φειδωλή αλλά σαφής απόδοση

²¹⁹ 2.31, σ.91

²²⁰ 2.35-36, σ.93

²²¹ Cic.Rep., 2.37, σ.95

²²² Θουκ., Β. 65

²²³ 2.30, σ.89

ενός ποσοστού ευσήμων για την ευνοϊκή εξέλιξη των γεγονότων σε όσα δεν θα μπορούσαν να προβλεφθούν και τα οποία ξέρει κάποιος, όπως ο Λατίνος, που έχει μελετήσει την ιστορία της Ρώμης και το πώς αντεπεξήλθε από τους κινδύνους που την έφεραν στο χείλος της καταστροφής, ότι με ανεπαίσθητες διαφοροποιήσεις θα μπορούσαν να έχουν γείρει την πλάστιγγα προς άλλη πλευρά.

Καθήκον των αρίστων, στη διοίκηση των πόλεων, είναι η συμμετοχικότητα στα κοινά, με φρόνηση και κύρος, καθώς θα πρέπει να υπερισχύει όλων των αποφάσεων τους η σοφία για το συμφέρον της πόλης²²⁴. Αργότερα στην ιστορία της Ρώμης, ο Ιούλιος Καίσαρας, με τον οποίο ο φιλόσοφος – ρήτορας συγκρούστηκε αν και του αναγνώριζε ηγετικά χαρακτηριστικά, υπήρξε σημαντικός ηγέτης προερχόμενος από την αντίπαλη παράταξη (populares) προς την συγκλητική που υποστήριζε πάντα από ιδιοσυγκρασία ο Κικέρωνας. Ο Οκταβιανός, έμελλε να πραγματώσει την ιδανική πολιτεία, όπως την οραματιζόταν ο Λατίνος συγγραφέας, σε μια ευρεία περίοδο διακυβέρνησης, (όση περίπου επεφύλαξε η ιστορία και στον Περικλή), αφού πρώτα εξουδετέρωσε το Μάρκο Αντώνιο, του οποίου το εκδικητικό μένος (δεν ασπάζόταν προφανώς την τόσο επαινούμενη από τον ρήτορα-φιλόσοφο *clementia*), νωρίτερα κατά τη δεύτερη τριανδρία, οδήγησε στις προγραφές και στον φόνο του Μάρκου, μετά του αδερφού του Κόιντου και του ανιψιού του, Κικέρωνα²²⁵.

Ο ιδανικός ηγέτης ή αλλιώς *princeps*, πραγματώνει το όραμα του Κικέρωνα για μια, κατά το δυνατόν, αδιασάλευτη, αδιαμφισβήτητης υπεροχής, ρωμαϊκή πολιτεία ευμάρειας (είναι το πρόσωπο της *pax romana*) και στη θέση αυτή υπήρξαν τα πρόσωπα, τα οποία εκπροσώπησαν τις ευρείες λαϊκές μάζες (ο Αύγουστος δε, προσπάθησε ακόμη και να επαναφέρει το πρότερο ρωμαϊκό πολίτευμα ή σε κάθε περίπτωση να διατηρήσει τις ισορροπίες και να σεβαστεί τους πατροπαράδοτους θεσμούς της *Res Publica*²²⁶ και αναδείχθηκαν και επικράτησαν μέσα σε εμφύλιες διαμάχες, επί στρατιωτικών συνασπισμών αριστοκρατικών που αρνούνταν τα αιτήματα παραγραφής και αναδιανομής των πληβείων. Πρέπει ίσως να σκεφτούμε συνεπώς ότι ο Κικέρων, ιδεολογικά περιχαρακωμένος και εγκλωβισμένος στην αριστοκρατικής φύσης κουλτούρα του, αρνείται να δει ότι η διεύρυνση, η αύξηση των πολιτών ήταν το φάρμακο.

²²⁴ Cic.Rep., I.3, σ.13

²²⁵ Χαλκωματάς, σ.σ. 20-22

²²⁶ Μπουραζέλης, σ.σ.244-245

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, τα δύο εμβληματικά έργα που μελετήθηκαν παρουσιάζουν τις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις όσον αφορά την ωρίμανση του δημοκρατικού πολιτεύματος στις δύο σημαντικές πόλεις του αρχαίου κόσμου, την Αθήνα και τη Ρώμη. Οι δημιουργοί τους παρουσιάζουν την οπτική τους με διαφορετικό τρόπο καθώς ο μεν Θουκυδίδης αν και στηρίζεται εν πολλοίς στον Πλάτωνα, γράφει ένα ιστορικό κείμενο με επιστημονικά κριτήρια ο δε Κικέρωνας γράφει ένα περισσότερο φιλοσοφικό κείμενο. Λόγω έκτασης και θέσης της παρούσας εργασίας δεν είναι δυνατόν να καταγραφούν στο σύνολό τους οι αναφορές που τεκμηριώνουν τα παραπάνω και από τις οποίες βρίθουν τα προς μελέτη κείμενα. Γενικά, τα δύο πολιτεύματα παρουσιάζονται να έχουν κοινή πορεία και ομοιότητες από την αρχαϊκή περίοδο και όσο προχωράει η εξέλιξή τους στο χρόνο φαίνεται να ωριμάζουν με παρόμοιο τρόπο. Συγκριτικά και όπως παρουσιάζονται στην τελική τους μορφή, στη Ρώμη η αριστοκρατική τάξη έκανε τους χειρισμούς προκειμένου να διατηρήσει τα πρωτεία. Δημιούργησε μια μικτή αριστοκρατία που αποτελούνταν από την προγενέστερη τάξη των πατρικίων και από τους πλούσιους πληβείους που είχαν αναδειχθεί αργότερα. Στην Αθήνα το πολιτικό σώμα είναι πιο διευρυμένο καθώς συμμετείχαν όσοι είχαν την ιδιότητα του πολίτη – με τους αποκλεισμούς της εποχής – ενώ χαρακτηρίζεται από άμεση συμμετοχή, ισοπολιτεία και ισηγορία.

Όσον αφορά τους δύο δημιουργούς, ο Θουκυδίδης, γράφει το έργο του την περίοδο της παρακμής του πολιτεύματος έχοντας όμως γνωρίζει το μεγαλείο του. Ήταν θαυμαστής του Περικλή και θεωρεί ότι το μεγαλείο αυτό οφειλόταν στον Περικλή. Έχει αριστοκρατικό υπόβαθρο και δεν φαίνεται να είναι φανατικός δημοκράτης. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε πως και ο Κικέρωνας τηρεί εχθρική στάση έναντι της δημοκρατίας όπως την αντιλαμβανόμαστε στην αθηναϊκή πολιτεία. Μόνο ο άριστος, συνετός μονάρχης, ως άλλος στοργικός πατέρας του λαού, είναι αυτός που μπορεί να εγγυηθεί καλύτερα από όλους την ασφάλεια του λαού, άρα και την σταθερότητα της πολιτείας. Επ' ουδενί η ισότητα μέσα στο έργο του Κικέρωνα δεν γίνεται αντιληπτή ως εγγενές γνώρισμα των ανθρώπων μιας κοινωνίας, έξω από ταξικές δομές βαθιά ριζωμένες στην οικογενειοκρατία, τον πλούτο και την ισχύ. Αυτό που αναγνωρίζεται στο έργο του είναι η ισοπολιτεία (όσων φυσικά πληρούν την ιδιότητα του πολίτη): αυτό άλλωστε είναι κοινό χαρακτηριστικό και στην αθηναϊκή δημοκρατία. Κατά τ' άλλα, οι δομές της πολιτείας, οι θεσμοί, ο ίδιος ο ιδεολογικός

πυρήνας της και οι παραδόσεις της, οφείλουν να προασπίζουν τα προνόμια της αριστοκρατικής τάξης, γιατί αυτή είναι που μπορεί να εγγυηθεί την αρμονία και την διατήρηση της Res Publica.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Alföldy, G. (2009). *Ιστορία Της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*, μτφ.: Α. Χανιώτης, Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Canfora, L. (2001). *Το μυστήριο Θουκυδίδης*, μτφ: Ν. Μπιργαλιάς, Αθήνα: Σαββάλας

Canfora, L. (2005). *Ιούλιος Καίσαρας. Ο δημοκρατικός δικτάτορας*, μτφ: Γ. Κασαπίδης, Αθήνα: Σαββάλας

Cicero M.T. (1889). *Librorum de Re Publica*. Leipzig:Teubner.

De Romilly, J. (2006). *Η Έξαρση Της Δημοκρατίας Στην Αρχαία Αθήνα*. Αθήνα: Graal/Το Άστυ.

De Romilly, J. (2009). *Πόσο Επίκαιρη Είναι Η Αθηναϊκή Δημοκρατία Σήμερα; Συνομιλίες Με Τον Fabrice Amedeo*. Αθήνα: Ερμής

Dunn, J. επιμ. (1997). *Δημοκρατία. Το ταξίδι που δεν τελείωσε. 508 π.Χ. – 1993 μ.Χ.*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α.Καρδαμίτσα

Finley, J. (2010). *Θουκυδίδης. Με 7 εικόνες εκτός κειμένου και 4 χάρτες*, μτφ.: Τ.Κουκουλιός, 9^η εκδ., Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα

Held, D. (2007). *Μοντέλα Δημοκρατίας*, μτφ.: Μ. Τζιαντζή, Κ. Κέη και Γ. Βογιατζής, Αθήνα: Πολύτροπον

Herodotus, (1920). Trans. A. D. Godley. Cambridge: Harvard University Press.

Hight, G. (1988) *Η κλασική παράδοση - Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Hornblower, S. (1997). Γέννησης και εξέλιξη των δημοκρατικών θεσμών στην αρχαία Ελλάδα, στο *Δημοκρατία. Το ταξίδι που δεν τελείωσε. 50 π.Χ.- 1993 μ.Χ.*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α.Καρδαμίτσα.

Τσάτσος, Κ. επιμ. (2009). *Κικέρων (Τέσσερις Λόγοι Κατά Κατιλίνα, Οι Λόγοι Για Τον Μάρκελλο Και Τον Λιγάριο*, 5η εκδ., Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας

Κάνφορα, Λ. (2009). *Η δημοκρατία. Ιστορία μιας ιδεολογίας*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Μπιργαλιάς, Ν. (2011). Δομή και οργάνωση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας τον 5ο αιώνα π.Χ., στο *Οι μεγάλες δίκες, τόμος 1: Η δίκη του Σωκράτη*, Αθήνα: Τεγόπουλος, σ.σ.15-42.

Μπουραζέλης, Κ. (2017). *Οι τρόφιμοι της λύκαινας. Συνοπτική ιστορία των Ρωμαίων και της πολιτείας τους από την ίδρυση της Ρώμης έως την εποχή του Διοκλητιανού (753 π.Χ. – 305 μ.Χ.)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Ντεληγιάννης, Ι., επιμ. (2015). *Μ.Τύλλιου Κικέρωνα. Περί Πολιτείας. Βιβλία Έξι*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου- Καρδαμίτσα

Ντεληγιάννης, Ι., επιμ. (2017). *Μ.Τύλλιου Κικέρωνα. Περί Νόμων. Βιβλία Τρία*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου- Καρδαμίτσα

Παπαϊωάννου Σ. (1993). Ισοκράτης.Άπαντα, Πανηγυρικός, Πλαταϊκός, Αρχίδαμος, στο *Οι Έλληνες*, τόμος 3. Αθήνα: Κάκτος

Παρασκευόπουλος, Ν. (2020). *Δημοκρατία. Η δημοκρατία και η δικαιοσύνη της*, Αθήνα: Ινστιτούτο Εναλλακτικών Ιδεών και Πολιτικών Εννοιών ΕΝΑ

Πελεκίδης, Χ. (2006). Πεντηκονταετία, στο Ν. Μπιργαλιάς (επιμ.), *Ιστορία Των Ελλήνων*, τόμος 3. Αθήνα: Δομή, σ.σ.82-149

Σακελλαρίου, Μ., Μπιργαλιάς, Ν. (2006). Αθηναϊκή Δημοκρατία, στο Ν. Μπιργαλιάς (επιμ.), *Ιστορία Των Ελλήνων*, τόμος 3. Αθήνα: Δομή, σ.σ.502-533

Σκίνερ, Κ. (2002). *Μακιαβέλι*, Αθήνα, Νήσος.

Σκουτερόπουλος, Ν.Μ. επιμ. (2013). *Θουκυδίδη Ιστορία*, Αθήνα: Πόλις

Σπυρόπουλος, Η.Σ. *Θουκυδίδη, Περικλέους Επιτάφιος*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Ταϊφάκος, Ι.Γ. (1996). *Σύγκρισις Πολιτειῶν, Στο De Re Publica Του Κικέρωνος. Η Ρωμαϊκή Εφαρμογή Μιας Ελληνικής Μεθόδου*. Αθήνα: Παπαδήμα,

Χαλκωματάς, Δ. επιμ., (2017). *Κικέρων, Περί καθηκόντων*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.